

ΠΑΝΔΩΡΑ.

15 ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ, 1865.

ΤΟΜΟΣ ΙΓ'.

ΦΥΛΛΑΔΙΟΝ 374.

ΑΠΟΣΠΑΣΜΑ ΥΠΟΜΝΗΜΑΤΩΝ ΑΝΕΚΔΟΤΩΝ. — ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΜΑΥΡΟΚΟΡΔΑΤΟΣ.

Ναί μὲν τῶν πολιτικῶν ἀνδρῶν ὁ δημόσιος βίος
κεῖται διαφανῆς πρὸ τῶν ὀφθαλμῶν πάντων· ναί μὲν
καὶ δεῖπνον αὐτῶν, καὶ κοίτη, καὶ γάμος, καὶ
παιδιὰ, καὶ σπουδὴ πᾶσα πολυπραγμανοῦνται, »
ὡς λέγει πού ὁ Πλούταρχος, δὲν εἶναι ὁμοίως καὶ παν-
τὸς ἴδιον ἢ ἐκτίμησις τῶν ἔργων αὐτῶν, ἀλλ' οὐδ'
εἰς τὸν χρόνον καθ' ἓν ζῶσιν ἀρμόζει· διότι τὰ ἔργα
κρίνονται ἐκ τῶν καρπῶν, τὰ δὲ τῶν τοιούτων ἀν-
δρῶν, ὡς ἐπιδρῶντα ἐπὶ τὸ μέλλον, ἐνίοτε δὲ καὶ
μεταβάλλοντα αὐτὰ, μόνον ὑπὸ τοῦ μέλλοντος ζυ-
γαστατοῦνται δικαίως. Ἀπόδειξιν δὲ ἔχομεν αὐτὰ
τὰ καθ' ἡμᾶς· μόλις σήμερον μετὰ παρέλευσιν ἐτῶν
τριάκοντα ἀρχόμεθα νὰ βλέπωμεν ὅπως οὖν εὐκρινῶς
καὶ νὰ ἐρμηνεύωμεν ἐπιεικέστερον τὰς πράξεις τοῦ
Κυβερνήτου· μόλις σήμερον διορῶμεν, εἰ καὶ ἀμυ-
δρῶς, τὰ προτερήματα καὶ τὰ ἐλαττώματα τοῦ διοι-
κητικοῦ συστήματος τοῦ Κωλέττου· οὐδὲ ἦλθεν ἔτι
ἡ ὥρα καθ' ἣν πρέπει νὰ ἐπαινέσωμεν ἢ νὰ κατα-
δικάσωμεν τὸ πολίτευμα τῆς ἀντιβασιλείας καὶ τοῦ

βασιλέως Ὀθωνος. Ταῦτά λέγω καὶ περὶ τοῦ Μαυ-
ροκορδάτου. Τῶν πράξεων μάλιστα τούτου ἡ ἀλη-
θὴς ἀξία βραδύτερον ἴσως θέλει διαλάμψει ὁλόκλη-
ρος, αὐ μόνον διότι ἡ φιλόπατρις αὐτοῦ ἐνέργεια ἐ-
γένετο πολὺ ὑπερτέρα καὶ πολὺ καθολικωτέρα τῆς
ἐνεργείας πάντων τῶν ἐπὶ τοῦ μεγάλου ἀγῶνος πολι-
τευθέντων· αὐ μόνον διότι πρῶτος πάντων προεχειρί-
σθη ὑπὸ τῆς κοινῆς ψήφου εἰς τὰ ἀνώτατα τῆς πο-
λιτείας ἀξιόμνητα· οὐ μόνον διότι καὶ ὅτε ἀφίστατο
τῶν δημοσίων ἐπεζητεῖτο μετὰ σπουδῆς ἢ συνδρο-
μῇ τῆς συνέσεως καὶ τῆς ἐμπειρίας αὐτοῦ, ἢ καὶ
διότι αὐτὸς ἐξαιρετικῶς ἐθεωρεῖτο ὑπὸ τῶν ξένων ἢ
κυριωτάτῃ ἐγγύησις τῆς πρὸς τὴν τάξιν καὶ τὴν εὐ-
νομίαν προαιρέσεως τῶν ἀγωνιζομένων, ἀλλὰ καὶ
διότι οὐδένα ἄλλον ἐσπάραξε τοσοῦτον ὁ φθόνος καὶ
ἡ συκοφαντία. Καὶ ὅμως κατὰ πάσας τὰς κρίσι-
μους περιστάσεις, ἀπὸ τοῦ 1821 μέχρι τοῦ 1854,
αὐτὸν μόνον ἐδακτυλοδείκτει ἡ κοινὴ συνείδησις τῶν
πολιτικῶν ἀποριῶν ἱατρὸν καὶ δικαιοκτῆν, πρὸς αὐ-
τὸν ἰδίως ἠτένιζον καὶ ἔθνος καὶ ἐξουσία. Εἶχεν ἄρα
καινὸν τὸ πάθημα μετὰ τοῦ Θεμιστοκλέους, ἔστις
« ἔλεγε τοὺς Ἀθηναίους οὐ τιμᾶν αὐτὸν οὐδὲ θαυ-
μάζειν, ἀλλ' ὥσπερ πλατάνω χειμαζομένους μὲν ὑ-
ποτρέχειν καὶ κινδυνεύοντας, εὐδίας δὲ περὶ αὐτοὺς
γενομένης τίλλειν καὶ κολοῦειν. » Ὁ φθόνος ὅμως
καὶ ἡ συκοφαντία ἔχουσι καὶ τὸ πλεονέκτημα, ὅτε

« φιλοῦντες πηδᾶν εἰς τὰπίσημα, » ὡς ἔρθως λέγει ὁ σκηνικὸς φιλόσοφος, χρησιμεύουσιν ἀντὶ λύχνου φωταγωγοῦ πρὸς τοὺς γράφοντας ἱστορίαν. Ἡσάκις ἡ μνήμη τῆς κατὰ τοῦ Μαυροκορδάτου καταπορίας παρεμύθησεν ἄλλους δημοσίους λειτουργοὺς λαιδορθεύοντας ὡς ἐκεῖνος! Οἱ λαιδοροὶ λησιμονοῦσιν ὅτι θεραπεύουσι μὲν τὸ ἴδιον πάθος ὑβρίζοντες, δὲν ταπεινοῦσιν ὅμως, ἀλλ' ἀπ' ἐναντίας ἐξαίρουσι καὶ ὀνομαστότερον καθιστᾶσι τὴν ὑβρίζοντα, μηδεὶς ἀγνοοῦντος ὅτι « τοῖς οὐδὲν οὖσιν οὐδὲ εἰς ὄλωσιν φθονεῖ. »

Αὐτὰ περίπου ἔγραψον καὶ τὸ 1855 περὶ Μαυροκορδάτου. « Ἐὰν θελήσωμεν, ἔλεγον, νὰ κρίνωμεν σήμερον τὸ πολίτευμα ἀνδρὸς οἷος ὁ ἀρχηγὸς τῆς ἀγγλικῆς μερίδος, ἐπενεργήσαντος τὰ μέγιστα ἐπὶ τὴν τύχην τῆς πατρίδος, ἀνάγκη νὰ λάβωμεν προηγουμένως ὑπ' ὄψιν τὸν χρόνον καθ' ὃν ἤκμασε, τὰς περιστάσεις αἵτινες περιστοίχισαν αὐτὸν καὶ πρὸς ὅς ἐπάλασεν ἡ ἐφάνη εὐνοῦς, καὶ νὰ συγκρίνωμεν τὰ συστατικὰ στοιχεῖα τοῦ χρόνου ἐκείνου πρὸς τὸ ἱστορικὸν ὄνομα τὸ βίβον μετὰ τῆς θυέλλης, πολλάκις δὲ καὶ ἀφαιρέσθαι ὑπὸ τῆς ἀκαταμάχητου δυνάμεως τῶν ἀνθρωπίνων πραγμάτων. Ἀνάγκη πρὸς τοῦτοις ν' ἀποσκυδαλίσωμεν τὰς κοινατικὰς φωνασκίας, νὰ διασκορπίσωμεν τὸν κονιορτὸν τὸν ὅποιον διεγείρουσιν ἄνθρωποι μίαν μόνην ἔχοντες ἀρχὴν, τὴν τῆς κενοδοξίας καὶ τοῦ συμφέροντος, καὶ νὰ καταφρονήσωμεν τὴν ἐπιπολαιότητα καὶ τὰς ἀντιφάσεις τῶν ἐφημερίδων. Τούτων ὅμως μὴ γινωμένων, πᾶν ὄνομα παρίσταται πρὸς τὴν ἱστορίαν αἰνίγμα ὡς τὸ τῆς ἀρχαίας Σφίγγος παρὰ τὰς πόδας τῆς πόλεως τῶν Θηβαίων » (1).

Ἀλλ' ἡ κατὰ τοῦ μεγάλου ἐκείνου πολίτου παραφορά οὐδέποτε ἀπέπτυσεν ἐπὶ τοσοῦτον τὸν χαλινὸν ὅσον τὸ 1844, ὅτε ἐκλήθη εἰς τὴν προεδρείαν τοῦ πρώτου συνταγματικοῦ ὑπουργείου. Αἰσχύνεται τις ἀληθῶς ὑπὲρ ἀπάντων τῶν Ἑλλήνων, ἀναγινώσκων

τὰς ἐφημερίδας τοῦ ἔτους ἐκείνου, διακιδούσας μετ' ἀκαθέκτου μανίας, ἀλλὰ καὶ μετ' ἀκατανόητου εὐπιστίας ἀναγινωσκομένας, ὅτι ὁ Μαυροκορδάτος κατεγίνετο « ν' ἀλλάξῃ τὴν θρησκείαν τῶν Ἑλλήνων καὶ νὰ πωλήσῃ τὴν Ἑλλάδα εἰς τοὺς Ἀγγλοὺς. » Δὲν ἄγνοω ὅτι τὴν ἀντιπολίτευσιν τρέφει ἡ ὑπερηβολή· ἀλλὰ καὶ αὐτὴ ἔχει ὅριον· ἡ δὲ δουλοπεία ἀτιμάζει αὐτήν. Ἐὰν τῶντι μάχεται, ὡς ἀξίον, ὑπὲρ τῆς ἐθνικῆς εὐκλείας, ἀντιπράττει εἰς αὐτὴν ἐκτραχηλιζομένη ἐπὶ τοσοῦτον, ὥστε νὰ μὴ ἐνθυμῆται ὅτι τὴν ἐθνικὴν εὐκλείαν ἀποτελοῦσιν ἄνδρες οἷος ὁ Μαυροκορδάτος, καὶ ὅτι ἐκφραλίζουσα αὐτοὺς ἐκφραλίζει τὸ ἔθνος. Οἱ φίλοι τῆς ἐθνικῆς δόξης δὲν πρέπει νὰ λησιμονῶσιν, ὅτι ὅσω θαυμαστὰ καὶ ἂν ὑπῆρξαν τὰ ἀνδραγυρήματα καὶ θυμαστότεροι αἱ θυσίαι, ἡ φιλοπατρία, ἡ εἰς τὰ κοινὰ ἀφοσίωσις τῶν Ἑλλήνων· ὅσω καὶ ἂν ἐλάμπρυναν τὸν ἀγῶνα ὁ στρατηγικὸς τοῦ Κολοκοτρώνη νοῦς καὶ ἡ ἀτρόμητος σπάθη τοῦ Βότσαρη, ἡ ἀδάμαστος τοῦ Μικαύλη καρτερία καὶ ὁ πυρφόρος τοῦ Κανάρη δαυλὸς, διεμόρφωσαν ὅμως, διωργάνωσαν, ἐνομιμοποίησαν καὶ παρέστησαν αὐτὸν πρὸς τοὺς ἰσχυροὺς τῆς γῆς ἐθνικὸν οἱ ἄνδρες τῆς παιδείας καὶ τῆς δεξιότητος, οἷοι οἱ περὶ Μαυροκορδάτον. Οἱ φίλοι τῆς ἐθνικῆς δόξης δὲν πρέπει νὰ λησιμονῶσιν ὅτι ἡ πατρίς εἶχε πατήσῃ τὸ χεῖλος τοῦ τάφου, καὶ ὅτι θὰ κατέπιπτε δαφνοστεφής· καὶ μὲν ἀλλὰ νεκρὰ εἰς αὐτὸν, ἄνευ τοῦ ἐπιτηδείου ἐκείνου πολιτεύματος, δι' οὗ ἐξηγέρθη ἡ ζηλοτυπία τῆς Ἀγγλίας καὶ προσκλήθη ἡ ἐπέμβασις τῶν δυνάμεων. Τὸ κατ' ἐμὲ, ὅσκις ἀνέγνω, καὶ ἀνέγνω πολλάκις, τὰς πρὸς τὴν ἐπὶ τοῦ δανείου ἐπιτροπὴν ὁδηγίας, τὰς ἐκδοθείσας ἐν Τριπόλει ὑπὸ τοῦ Μαυροκορδάτου τὴν 22 καὶ 30 Ἰουνίου 1823, ἐθαύμασα τὴν τε περίνοιαν καὶ τὴν πρόνοιαν δι' ὧν σπουδάζει νὰ ἐρεθίσῃ ὑπὲρ τῆς Ἑλλάδος τὴν Ἀγγλίαν, φυλάττων ἀκέραια τὰ δικαιώματα τῆς πατρίδος. « Πασχίσατε, λέγει πρὸς τοὺς ἀποσταλέντας εἰς Λονδίνον ἐπιτρόπους, νὰ γνωρίσατε ὁποῖος ὁ ἀληθὴς σκοπὸς τῆς Ἀγγλίας· πόσον ἡ ἐπιθυμία ἡ ὑποπτεύει τὴν ἀνεξαρτησίαν μας· εἰς ποῖα ὅρια προῖκε ὅτι θέλωμεν σταθῇ... Ἀποδείξατε τὸ κίνημα τῆς Ἑλλάδος πάντῃ ἄσχετον, καθὼς καὶ εἶναι, μετὰ τοὺς σκοποὺς τῆς Ρωσίας· τὴν ἀπόφασιν τῶν Ἑλλήνων ν' ἀποκτήσωσιν ἐντελῶς τὴν ἐθνικὴν ἀνεξαρτησίαν των, καὶ ὅχι ποτὲ νὰ ὑποταχθῶν εἰς ἄλλους· τὸ ἀσύμφορον ὡς πρὸς τὴν Ἀγγλίαν τῆς ἐκπληρώσεως τῶν σκοπῶν τῆς Ρωσίας· τὴν ἐκ τούτου ταυτότητα τῶν συμφερόντων τῆς Ἑλλάδος καὶ Ἀγγλίας· τὸ πόσον συμφέρει εἰς τὴν Ἀγγλίαν νὰ συντρέξῃ εἰς τὸ νὰ κατὰσταθῇ ἡ Ἑλλὰς ὅχι μόνον αὐτόνομος ἀλλὰ καὶ ἰσχυρά· τὸ ἀδύνατον σχεδὸν τοῦ νὰ χρησιμεύσῃ εἰς τὸ ἐξῆς ἡ ὀθωμανικὴ διοίκη-

(1) « Pour apprécier à leur valeur les hommes politiques, il faut attendre longtemps ; car la portée de leurs actes modifie l'avenir, et l'avenir seul dit ce qu'ils étaient. Que si nous voulions, malgré la proximité des temps et des lieux, porter sentence sur la vie d'un homme tel que le chef du parti anglais, qui a tant influé sur le sort de son pays, il faudrait que nous commençons par observer l'époque où il a vécu, les circonstances qui l'ont environné, qu'il a servies ou combattues, et comparer les éléments constitutifs de cette époque avec le nom historique jeté au milieu de son tourbillon, et souvent emporté par la force irrésistible des choses humaines. Il faudrait en outre faire abstraction des déclamations des partis, de la poussière adulateur soulevée par des hommes qui n'ont pour principe que leur vanité ou leur intérêt, et des contradictions jetées au hasard par la presse. Sans ce travail tout nom est une énigme qui, présentée aux avenues de l'histoire, serait comme les Sphinx antiques aux abords de la vieille Thèbes. » *Ὁρα ἐν τῷ Spect. de l'Orient*, τόμ. Δ'. σελ. 39, τὸ ἄρθρ. τὸ ἐπιγραφόμενον « De la situation des partis en Grèce. »

σις εἰς τοὺς σκοποὺς τῆς Ἀγγλίας ἐναντίον τῆς Ῥωσίας . . . Ἐμβῆτε ὄχι μόνον εἰς ὀμιλίας, ἀλλὰ καὶ εἰς συμφωνίας περὶ βοηθείας δοθησομένης ἐκ μέρους τῆς Ἀγγλίας εἰς τὴν Ἑλλάδα . . . βοηθείας ὅμως χρηματικῆς ἢ ἄλλων ἀναγκαίων, οὐχὶ δὲ στρατιωτικῆς . . . Προσπαθήσατε ὅσον τὸ δυνατόν ν' ἀποδείξετε ὅτι τὸ μόνον ἀρμοδιώτερον μέσον εἶναι ἡ ἐνίσχυσις τῆς Ἑλλάδος, ἡ ὁποία ἰσχυρὰ καὶ ἀνεξάρτητος θέλει χρησιμεύσει ὄχι μόνον εἰς τὴν Ἀγγλίαν ἀλλὰ καὶ εἰς ὅλην τὴν Εὐρώπην. Ἀποδείξατε ὅτι διὰ τὴν ἐνίσχυσιν ταύτην ἡ Ἑλλὰς οὐσιωδῶς μόνον χρηματικῆς βοηθείας ἀνάγκην ἔχει· καὶ ὅταν ἡ Ἀγγλία τὴν προμηθεύσῃ τὰ ἀναγκαῖα χρήματα, δύναται νὰ κάμῃ τὸν παρόντα πόλεμον εὐεργετικόν, καὶ διὰ μιᾶς νὰ τὸν μεταφέρῃ εἰς τὴν Μακεδονίαν καὶ μέχρι τῶν ὁρίων τῆς Θράκης, μετέπειτα δὲ καὶ περαιτέρω νὰ προῆλθῃ, ὥστε ὅσον αὕτη προχωρεῖ τόσον οἱ σκοποὶ τῆς Ῥωσίας νὰ συστέλλωνται, διὰ τὸν λόγον τοῦ ὅτι αὕτη δὲν θέλει φθάσει ποτὲ εἰς τὸ νὰ κηρυχθῇ κατὰ τῆς Ἑλλάδος, καὶ νὰ ζητήσῃ ν' ἀποσπάσῃ μέρος γῆς ἀνήκον εἰς τὴν ἀνεξάρτητον ἑλληνικὴν ὀλομέλειαν. »

Ὁμολογητέον ὅτι καὶ ἂν δὲν ἔσωζεν εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς ἐν Ἐπιδαύρῳ τὸν ἀγῶνα περιβάλλον αὐτὸν διὰ νομιμότητος, καὶ ἂν ἄλλην ὑπηρεσίαν δὲν ἀπένευμεν εἰς τὴν πατρίδα, ἡ ἐθνοσωτήριος αὕτη ἐνέργεια ἤρκει καὶ μόνη νὰ περιάψῃ κλέος εἰς τὸν ἐνεργήσαντα. Καὶ αὐτὸς ὁ Κωλέττης ἐθνοσωτήριον ἐθεώρησεν αὐτήν. « . . . Ἐχομεν δίκαιον, ἔγραψεν ἐκ Νυμπλίου τὴν 20 Ἰουλίου 1825, μετὰ τοῦ Γ. Μποτάση καὶ τοῦ Α. Σπηλιωτάκη, ἔχομεν δίκαιον παρὰ πᾶσαν ἄλλην δύναμιν νὰ ἐμπιστευώμεθα τὴν Ἀγγλίαν· διότι εἴμεθα πεπεισμένοι ὅτι αὕτη μόνη ἐπιθυμεῖ εὐκρινῶς τὴν ἀνεξαρτησίαν μας. »

Γνωστὸν ὅτι ὁ Μυροκορδάτος καὶ ἀνέκχθεν ἐπρέσβευε καὶ πολιτευόμενος ἀνέπτυξε φιλελευθέρους ἀρχάς· ἀλλὰ διὰ τοῦτο δὲν ἐφρόνει καὶ ὅτι ἡ Ἑλλὰς ἦτο παρεσκευασμένη πρὸς συνταγματικὸν πολιτεύμα. Ὅπως εὐδοκιμήσῃ τὸ εἶδος τοῦτο τοῦ πολιτεύματος πρέπει, ἔλεγε, πρῶτον μὲν νὰ ἐννοῶσι καὶ νὰ σέδωνται τοὺς νόμους τὰ πολυπληθῆ ὄργανα εἰς ἃ ἀνατίθεται ἡ ψήφισις καὶ ἡ ἐκτέλεσις αὐτῶν· δεύτερον δὲ νὰ διδάσκωσι τὸν λαὸν διὰ τοῦ ἰδίου παραδείγματος τὸ κάλλιστον τῶν μαθημάτων, τὸ ἄρχεσθαι ὑπὸ τοῦ νόμου. Ἐπειδὴ δὲ εἶχε σπουδάσει τὰ τῆς Ἑλλάδος ὑπὲρ πάντας ἡμᾶς, ἐγίνωσκεν ὅτι τοιαῦτα ὄργανα δὲν εἶχον ἔτι καταρτισθῆ, καὶ ὅτι οὐδ' αὐτῶν τῶν καταρτισθέντων τὴν συνδρομὴν ἔχει πολλάκις τὴν ἐξουσίαν νὰ προσλάβῃ ἡ συνταγματικὴ κυβέρνησις. Τὴν γνώμην αὐτοῦ ταύτην πρέπει ἀπαραιτήτως νὰ ἔχῃ κατὰ νοῦν ὅστις ἐπιχειρήσῃ

νὰ κρίνῃ τὴν πορείαν καὶ τὴν βράχειαν διάρκειαν τῶν ὑπουργείων ὅσων προῆδρυσεν.

Ὅτε ἦτο ἐν Γερμανίᾳ πρεσβευτὴς οἱ ἐν Ἀθήναις φίλοι αὐτοῦ συνεκρότησαν φλογερὰν ἀντιπολίτευσιν κατὰ τοῦ Ἀρμανσπέργ, σημαίαν ἔχουσιν τὸ σύνταγμα. Ὁ Ἀρμανσπέργ ἐδείξεν ὅτι δὲν ἦτο ἀπολυτόφρων· ἀλλὰ καὶ αὐτὸς ἐδόξαζεν ὅτι πρὶν ἢ στεφθῇ τὸ κτίριον διὰ κορωνίδος ἀπαιτοῦνται θεμέλια. Ἀλλως τε οἱ ψέγοντες αὐτὸν καὶ τὸν βασιλέα ὅτι δὲν ἔδωκαν σύνταγμα, ἔπρεπε νὰ μὴ ἀγνοῶσι τὴν μέχρι τοῦ 1843 σφοδρὰν περὶ τούτου πάλην μεταξὺ ἰδίως τῆς Ἀγγλίας καὶ τῆς Γαλλίας. Δυστυχῶς ὅμως ἔχομεν δύο ὀλέθρια ἐλαττώματα· ταχέως πιστεύομεν καὶ ταχέως κρίνομεν· δὲν διστάζω νὰ εἴπω ὅτι βδελυττόμεθα τὴν ἐρευναν. Συμβαίνει δ' ἐκ τούτου ὅ,τι δεινοπαθῶν ἔλεγεν ὁ ταλαίπωρος Chrysale τοῦ Μολιέρου διὰ τοὺς περὶ αὐτόν·

« Raisonner est l'emploi de toute ma maison,
« et le raisonnement en bannit la raison » (1).

Ἀνεξετάστως κρίνοντες καὶ ἀνεξετάστως πιστεύοντες, γινόμεθα καὶ πρὸς ἡμᾶς αὐτοὺς ἄδικοι. Τὸ 1854, ὅτε σύμπασα ἡ Δύσις ἔχεε χολὴν καθ' ἡμῶν, ἡ *Revue des Deux Mondes*, καὶ τοι μεμφομένη τοὺς Ἕλληνας, ἐφάνη δικαιότερα πρὸς ἡμᾶς, στιγματίσασα τὸ πρὸς τὴν Ἑλλάδα κίβδηλον πολιτεύμα τῶν δύο δυτικῶν δυνάμεων, ὡς πρὸ παντὸς ἄλλου παρεμποδίσαν τὰς προόδους τοῦ τόπου (2).

Οἱ ὑψώσαντες τὴν συνταγματικὴν σημαίαν διηροῦντο καὶ τότε, ὡς καὶ ἐπὶ τῆς 10 Ὀκτωβρίου, εἰς δύο· εἰς εὐκρινῶς φρονούντας ἀξίαν συντάγματος τὴν Ἑλλάδα, καὶ οὗτοι ἦσαν οἱ λόγιοι, οἱ νεώτεροι, *the boys* ἐνὶ λόγῳ τοῦ Οὐαλπόλ, ὡς ὠνόμαζε τοὺς φιλελευθέρους μὲν ἀλλ' ἐστερημένους πείρας νέους, τὰ παιδάκια, ὅπως καὶ ἐνταῦθα ἐπεκλήθησαν, καὶ εἰς τοὺς διὰ τοῦ συντάγματος ἐπιδιώκοντας προσωπικὰ συμφέροντα. Ἀπόδειξις δὲ τούτου ὅτι καὶ τὸ 1843 καὶ τὸ 1862 οὗτοι κατεβρόχθισαν μετὰ τὴν νίκην ἐκείνους. Ὁ Μυροκορδάτος δὲν ἐδίστασε νὰ γράψῃ πρὸς τοὺς οἰκειότερους ὅτι ἐπλανῶντο, καὶ ὅτι θὰ ἔβλαπτον τὴν πατρίδα. « Ὁμιλεῖτε, ἔγραψεν, ἐκ τρίποδος περὶ τοῦ τόπου· ἀλλὰ ποῦ ἐσπου-

(1) « Πάντες οἱ ἐν τῇ οἰκίᾳ μου ἔργον ἔχουσι τὸ κρίνειν· ὥστε κρίνε, κρίνε, ἐξώρισαν ἐπὶ τέλους τὴν ἐρήνην κρίσιν. »

(2) « On aurait le droit d'adresser des reproches fondés à la négligence des puissances protectrices, et surtout à la fausse politique qui a si longtemps porté la France et l'Angleterre à faire de la Grèce le théâtre de leurs rivalités sans prévoyance, sans profit et sans gloire. On doit reconnaître en effet que parmi les obstacles qui ont le plus contribué à empêcher les progrès de la Grèce, l'action diplomatique mal engagée de la France et de l'Angleterre a été un des plus graves, » κτλ. Ὅρα ἐν τῇ *Revue des Deux Mondes* τὴν ὑπὸ Forcade πράγματιαν τὴν ἐπιγραφομένην « Le roi Othon et la Grèce. »

δάσκατε αὐτόν; Ἐπεσκέφθητέ ποτε, δὲν λέγω τὴν Ἐλευσίνα ἢ τὰ Μέγαρα, ἀλλὰ τὴν Ἀττικὴν, αὐτὰς τὰς Ἀθήνας; Ἐπύσαν λοιπὸν οἱ τεττιγοφόροι τερετίζοντες τὴν ἀλβανικὴν, ἢ ἀπεβάλατε τὰ ἐλαττώματα τῆς δουλείας; » Τὰ boys ὅμως νομίζοντα ἑαυτὰ σοφώτερα τοῦ Μαυροκορδάτου ἐσφρόδρυναν τὴν ἀντιπολίτευσιν.

Περὶ τὰ τέλη τοῦ 1840 εἶδον αὐτὸν ἐν Λονδίῳ καὶ πολλάκις ἤκουσα ἐκτενέστερον ἐκ τοῦ στόματος αὐτοῦ ὅσα ἐμήνυνεν εἰς Ἀθήνας. « Ἐὰν τοῦλάχιστον, ἔλεγεν, ἦτο ἐλευθέρᾳ ἡ κυβέρνησις νὰ μεταχειρίζεται τοὺς χρηστοτέρους καὶ τοὺς ἱκανωτέρους, δὲν θὰ ἐδίσταζα καὶ τὴν ὥραν ταύτην νὰ ὑπογράψω τὸ σύνταγμα· φρονεῖς ὅμως ὅτι αἱ ἐπαρχίαι θὰ στέλλωσι τοὺς τοιοῦτους εἰς τὴν Βουλὴν; Εἰς τὰ μέρη ὅπου δὲν ἀπονέμεται πρὸς τὴν προσωπικὴν ἀξίαν ἡ τὸ πζτροπαράδοτον ἀξίωμα τιμὴ ὅποια ἐν Ἀγγλίᾳ, τὰς ψήφους σφετερίζονται οἱ αὐθαδέστεροι, ἢ δεδόσθω οἱ τολμηρότεροι. Ἐγνώρισες ποτὲ ἄνθρωπον χρηστὸν καὶ ἱκανὸν σφετεριζόμενον ψήφους; Ἀλλὰ καὶ κατὰ τὴν διοικητικὴν ὑπηρεσίαν δὲν θὰ ἔμπορῃ ἡ κυβέρνησις νὰ ζητῇ τὴν σύμπραξιν τῶν καταλληλοτέρων· ἄλλο δὲν θὰ κάμνη ὁ ὑπουργὸς παρὰ νὰ παύῃ καὶ νὰ διορίζῃ, νὰ διορίζῃ καὶ νὰ παύῃ, ἥτοι νὰ στουππῶνῃ, ὡς ἔλεγε τις πολιτικὸς Ἀγγλος, ἐν στόμα καὶ ν' ἀνοίγῃ πεντήκοντα (1), καὶ οὕτω νὰ προξενήσῃ τοσαύτην ἀηδίαν καὶ εἰς τοὺς μένοντας ὀλίγους καλοὺς, ὥστε καὶ αὐτοὶ ν' ἀποχαιρετίσωσι τὰ δημόσια. Αὐτὸ νομίζεις σύνταγμα; »

Τὴν 31 Δεκεμβρίου τοῦ αὐτοῦ ἔτους ἀπαντῶν εἰς ἐπιστολὴν μου ἐκ Παρισίων, ἐν ἣ ἔγραφον περὶ τῶν συνταγματικῶν σολοικισμῶν τῆς Γαλλίας· « Αὐτὰ, ἔλεγε, καμάρωνέ τα σύ. Δὲν ἀρκεῖ ἡ ἐπιθυμία καὶ ἡ ψήφισις συντάγματος, ἀπαιτεῖται προσαρμογὴ, καὶ προσαρμογὴ δι' ἀνθρώπων ἐννοούντων καὶ εὐλαβουμένων αὐτὸ, ἱκανῶν νὰ διδάξωσι τὸν λαὸν τὴν ἰδίαν εὐλάβειαν, καὶ ζητούντων διὰ τοῦ συντάγματος ὅχι τὰ ἰδιαιτέρα, ἀλλὰ τὰ κοινὰ συμφέροντα. Καὶ ἂν ἡ Γαλλία, ὡς σὺ ὁμολογεῖς, προσκόπτῃ κατὰ τοῦτο, ἐξακολουθεῖς λοιπὸν νὰ φρονῇς ὅτι θὰ εὐδοκιμήσωμεν ἡμεῖς εἰς τὴν Ἑλλάδα; Τὰ συμβαίνοντα εἰς τὴν Γαλλίαν ἐπεξηγοῦν κάλλιστα ἐκεῖνο τὸ ὅποιον πολλάκις σὲ εἶπα, ὅτι εὐκόλον εἶναι νὰ δημιουργήσῃ τις σύνταγμα δι' ἀνθρώπους, ἀλλὰ ἀνθρώπους διὰ σύνταγμα, τοῦτο εἶναι τὸ δύσκολον, καὶ αὐτὸ πρέπει νὰ προσπαθήσωμεν κατὰ προτίμησιν. Ἄν ὅμως ἐσύναξες εἰς Παρισίους καὶ νέαι ἐπιχειρήματα διὰ νὰ με κατηχήσης, σὲ περιμένω εὐχα-

ρίστως εἰς τὸ 4, Hyde Park, Place West. Αἱ κάριδαι τὰς ὁποίας ἀγαπᾷς εἶναι σήμερον ἀφθονώτεραι. »

Ταύτην τὴν περὶ συντάγματος δόξαν ἐκήρυξε πανδημῶς μετὰ τινὰς μῆνας ἐπὶ συμποσίου, γενομένου πρὸς τιμὴν αὐτοῦ ὑπὸ τῶν ἐν Λονδίῳ ὁμογενῶν, ὅτε ἀναγκασθεῖσα ἡ ἐν Ἀθήναις ἐξουσία ἐκάλεσεν αὐτὸν εἰς σύνταξιν ὑπουργείου· καὶ ἐκήρυξε, σημειωτέον τοῦτο καλῶς, αὐτὸς ὁ λεγόμενος ἀντιπρόσωπος τῆς ἀγγλικῆς πολιτικῆς, παρὰ τὰς ἀκοὰς τῆς ἀγγλικῆς κυβερνήσεως, ἥτις, πλὴν τῆς Τουρκίας, καὶ μεταξὺ τῶν ἀγρίων φιλοτιμεῖται νὰ φυτεύῃ, ὡς τὸ Εὐαγγέλιον οἱ ἱεραπόστολοι αὐτῆς, συντάγματα.

Ἀλλὰ πρὶν ἢ ἔλθῃ εἰς Ἀθήνας ἠθέλησε ν' ἀκούσῃ ἐν Παρισίοις καὶ τοῦ ἀρχηγοῦ τῆς γαλλικῆς μερίδος τὴν γνώμην. Ὁ Κωλέττης, ὅστις καὶ αὐτὸς εἶχε περὶ συντάγματος ἀπαράλλακτον τοῦ Μαυροκορδάτου τὸ φρόνημα, ἐνέκρινε τοὺς ὅρους ὅσους ἐσκόπει νὰ προτείνῃ οὗτος. Περίεργον δὲ νὰ ἴδωμεν μετὰ δύο περὶ πᾶσι τὴν δυάδα ταύτην τῶν πολιτικῶν ἀνδρῶν, τῶν συμφωνούντων κατὰ πάντα ὡς πρὸς τοὺς λόγους δι' οὓς τὸ σύνταγμα ἦτο πρόωρον, ἀκολουθοῦντας πάντῃ ἀντίθετον πορείαν κατὰ τὴν ἐφαρμογὴν.

Αἱ προτάσεις, εἰ καὶ μέτρικαι, ἀπερρίφθησαν ἐν Ἀθήναις· παραιτηθεῖς δὲ διὰ τοῦτο μετὰ τεσσαρακονταπέντε ἡμερῶν ὑπουργεῖαν, ἀπῆλθε πρεσβευτὴς εἰς Κωνσταντινούπολιν. Προβλέπων ἄφρευκτον τὴν καταστροφὴν, ἀλλὰ καὶ μὴ ἰσχύων νὰ προλάβῃ αὐτὴν διὰ τε τὸ ἀνένδοτον τῆς ἐξουσίας καὶ τὸ βίαιον τῆς ἀντιπολιτεύσεως, προετίμησε νὰ μείνῃ ἀμέτοχος.

Ἀλλὰ λέγων ἀνένδοτον τὴν ἐξουσίαν δὲν θέλω καὶ ν' ἀδικήσω αὐτήν. Ἐμνήσθην πρὸ μικροῦ τῆς μεταξὺ Ἀγγλίας καὶ Γαλλίας πάλης· ἡ Γαλλία ἔστειλε τότε εἰς Ἀθήνας τὸν Πισκατόρην ἵνα συντελέσῃ εἰς τὴν ἐνίσχυσιν τοῦ νέου ὑπουργείου· καὶ ὅμως ὀλίγον ἔπειτα ἐκχυρήθη ὁ γάλλος ἀπεσταλμένος ἐνώπιον τῶν ἐν Chinon ἐκλογέων, ὅτι αὐτὸς ἀνέτρεψε τὴν ἀγγλικὴν τοῦ Μαυροκορδάτου κυβέρνησιν· ἐπωνόμαζε δὲ οὕτως ὑπουργεῖον περιέχον καὶ Μεταξᾶν καὶ Χρηστίδην.

Εἰς τοιαύτας ἰσχυρὰς καὶ ἐπιμόνους ἐνεργείας τίς ἐδύνατο ν' ἀντιστῇ; Αἱ δυνάμεις εἶχον μεταβάλλει τὴν μικρὰν Ἑλλάδα εἰς πεδῖον Ἄρεως, ὅπου ἐμονομάχουν μὲν αὐταί, ἐτραυματίζετο δ' ἐκείνη· ἀναντίρρητον δὲ ὅτι καὶ ἐρρύθμισαν πάντοτε, ὅπως καὶ τοῦ λοιποῦ θὰ ρυθμίζωσι, τὰ καθ' ἡμᾶς κατὰ βούλησιν. Ἄς διαρρήγνυνται βρενθυόμενοι οἱ πατριῶται ἢ τὰ boys τοῦ Ὀκτωβρίου ὅτι αὐταὶ ἐρρίψαν τὸν βασιλέα· οὐδεὶς βεβχίως ἀρνεῖται ὅτι ἡγωνίσθησαν ἐκθύμως πρὸς τοῦτο· θὰ ἔλθῃ ὅμως ὥρα καθ' ἣν θὰ πεισθῶσι πάντες, ὅτι οὔτε τρίχα ἦσαν ἱκανοὶ ἐκεῖνοι ν' ἀποσπάσωσιν ἄνευ ξένης ἐνισχύσεως

(1) Ἐποθέτω ὅτι ἐννοεῖ τὸν Lord Chatam (William Pitt) εἰπὼντα· « For one mouth which is stopped with a place, fifty other mouths will be instantly opened. »

ἀπὸ τῆς κεφαλῆς τοῦ Ὀθωνος. Εἰς τοὺς ἀνατροπῆς θὰ μείνῃ ἀνεξάλειπτος ἡ δόξα ὅτι ἐγένοντο ξένων ὄργανα, καὶ ὅτι παραλύσαντες τὴν Ἑλλάδα μετέχευαν αἷμα νεότητος εἰς τὰς φλέβας τοῦ κράτους ἐκείνου, ὑπὲρ τῆς καταλύσεως τοῦ ὁποῖου ἐδαψίλευσαν τὸ ἴδιον αἷμα οἱ πατέρες αὐτῶν.

Ἐπῆλθε λοιπὸν ἡ καταστροφή μετὰ δύο ἔτη τὴν 3 Σεπτεμβρίου, ἄνευ τῆς συναίνεσεως τοῦ Μαυροκορδάτου, εἰ καὶ πολλάκις εἶχε παρακληθῆ ὑπὸ τῶν συνωμοστῶν.

Καὶ εὐκολον μὲν νὰ κατεδαφίσῃ τις δὸς καὶ εἰς νήπια σκαπάνας καὶ πτύα, καὶ ἐν βραχεῖ διαστήματι χρόνου, ὅσον μετὰ κύλικος καὶ χειλέων, μεταβάλλουσιν εἰς γῆν Μαδιάμ καὶ αὐτὰ τῶν Μυκηνῶν τὰ κυκλώπεια τεῖχη· ἀλλ' εἶναι ἐπίσης εὐκαλὸς καὶ ἡ οἰκοδομή; Καὶ τὴν ὕλην πᾶσαν ἂν ἔχῃς, καὶ τοὺς ἐργάτας, καὶ τὰ χρήματα, δύνασαι νὰ οἰκοδομήσῃς ἄνευ ἀρχιτέκτονος; Οἱ πρωτοῦργοι τῆς μεταβολῆς ἠσθάνθησαν εὐθὺς μετ' αὐτὴν τὸ μέγεθος τοῦ ἐπιχειρήματος καὶ τῆς εὐθύνης, καὶ μετ' ἀξιεπαίνου φιλοπατρίας ἔστρεψαν τοὺς ὀφθαλμοὺς πρὸς τὸν ἐμπειρότατον τῶν Ἑλλήνων· ἀλλὰ δὲν εἶχον καὶ πάντες τὸ ὑπὲρ πατρίδος ἀμειγῆς αἶσθημα τοῦ Μεταξᾶ καὶ τοῦ Λόντου.

Ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ μεγάλου ἀγῶνος ἐρρέθη λόγον, τὸ ὁποῖον καὶ εἰς ἀξίωμα ἀνηγορεύθη, ὅτι « οἱ Ἕλληνες καὶ ἐρίζοντες πρὸς ἀλλήλους, ἔχουσι τὴν δυσέμετον, τὴν ἀνήκουστον ἀρετὴν νὰ ὁμονοῶσι πρὸ τοῦ κινδύνου. » Καὶ ἀβασανίστως, κατὰ τὸ ἑλληνικὸν ἔθος, ἐπαναλαμβάνοντο ἀπὸ στόματος εἰς στόμα τὰ γραῶδη ταῦτα, περιθρυλλοῦνται καὶ καταδύνουσι μετὰ τοῦ χειμάρρου τῶν χρόνων καὶ πιστεύονται, ὡς ἂν ὑπῆρχον ἄλλαι ἀνθρώπων ἢ ζώων φυλαί, μὴ συνεννοῦσαι τὰς δυνάμεις αὐτῶν ἵν' ἀποκρούσωσι τὸν κοινὸν ἐχθρόν. Ναί, ὁμονοοῦσιν οἱ Ἕλληνες, ἀλλὰ πότε; ὅταν ὁ κίνδυνος ἐπικρέμαται, ὅταν γυμνῇ τοῦ ἰδραῖμῃ ἡ μάχαιρα ἀπειλῇ νὰ σφάξῃ ἀδιακρίτως τοὺς ἐρίζοντας. Ἀλλὰ τὸ 1843, εἰ καὶ προφανὴς ἦτο ὁ κίνδυνος, δὲν ἐπέκειτο ὅμως σφαγὴ. Τὰ πάθη ἄρα, ἐκκρούσαντα τὸν λογισμόν, πάντα λίθον ἐκίνησαν κατὰ τῆς προσκλήσεως τοῦ τε Μαυροκορδάτου καὶ τοῦ Κωλέττου.

Ἡ πρὸς τὸν Μαυροκορδάτον πρόσκλησις ἐμελλε νὰ σταλῇ πρώτη, διότι καὶ πλησιέστερον τῆς Ἑλλάδος διέτριβε, καὶ γαλλικὸν ἀτμόπλοιο ἀνεχώρει εἰς Κωνσταντινούπολιν τὴν ἡμέραν καθ' ἣν συνεζητεῖτο ἡ πρότασις. Καὶ ὁ μὲν πρεσβευτὴς τῆς Γαλλίας παρεκλήθη νὰ ἀναβῇ τὸν ἀπόπλου τοῦ πλοίου, ἡ δὲ πρότασις μετὰ δριμύτην συζήτησιν παραπέμφθη εἰς τὴν ἐπαύριον.

Ὅποτε συνταράττωνται αἱ κοινωνίαι καὶ ἐξεγείρονται τὰ πάθη καὶ ἐπικρατῇ τῆς ἰσχύος τῶν νόμων

ἡ κτηνώδης ἰσχύς καὶ προτιμῶνται τῶν ἐθνικῶν τὰ προσωπικά συμφέροντα, παραμυθητικώτατον τῶντι καὶ κατανυκτικὸν ἡ παρουσία ἀνδρὸς θυσιαζόντος χάριν τῆς πατρίδος καὶ πάθη καὶ ἰσχύς καὶ συμφέροντα. Τοιοῦτος ἐδείχθη τότε ὁ Μεταξᾶς· εἶδον αὐτὸν δακρύοντα τὴν δευτέραν ἡμέραν ὅτε μετὰ θερμὴν συμπλοκὴν συγκροτηθεῖσαν μετὰ τῶν ὑπουργῶν ἐν τῇ οἰκίᾳ τοῦ στρατηγοῦ Λόντου, ἐξῆλθε νικητής. Τὸ γαλλικὸν ἀτμόπλοιο, μάτην περιμεῖναν νύκτα ὁλόκληρον, εἶχεν ἀναχωρήσει· ἀλλὰ προμηθῆς τοῦ Ὀθωνος ὁ ἀτμός ἐσύριζεν ἀπὸ πολλῶν ὥρῶν εἰς τὰς ἐστίχας αὐτοῦ. Ἴππεὺς δρομαῖος ἐκόμισεν εἰς Πειραιᾶ τὴν δίστιχον πρόσκλησιν, καὶ ὁ Ὀθων σπεύσας ἔφθασε τὸ ἀτμόπλοιο πρὸ τοῦ Ἑλλησπόντου. Τῆς φιλοπατρὶδος ταύτης τοῦ Μεταξᾶ σπουδῆς γενόμενος μάρτυς, ἐθρήνησα ὡς οὐδεὶς ἄλλος τὴν ἀνάγκην, ἥτις ἐβίβασε μετ' οὐ πολὺ τοὺς δύο τούτους ἀνδρας νὰ χωρισθῶσιν.

Ὅτε ἦλθεν ὁ Μαυροκορδάτος ἡ βασιλεῖα ἵστατο ἐπὶ ξυροῦ ἀκμῆς· ἦρκει καὶ ἀσθενεστάτη πνοὴ νὰ διαλύσῃ αὐτὴν ὡς λεπτὴν κόκκιν· ὁλόκληρος λοιπὸν ἀφωσιώθη εἰς τὴν σωτηρίαν αὐτῆς. Καὶ ναὶ μὲν εἶχεν ἐνθέρμους καὶ δραστηρίους συνεργούς, τὸν Κωλέττην, τὸν Τρικούπην, τὸν Μεταξᾶν, τὸν Λόντον, αἰσθανομένους ὅσον καὶ ἐκεῖνος, ὅτι εἰς συμπλήρωσιν τοῦ ἔργου, ὅπερ ἔμεινεν ἀτελὲς τὸ 1832, συνετελεῖ ὑπὲρ πᾶν ἄλλο βασιλεῖα, καὶ βασιλεῖα ἰσχυρά, διὰ τὴν πλείονα ὅμως ἐμπιστοσύνην τὴν ὁποῖαν καὶ ἡ συνέλευσις καὶ ὁ βασιλεὺς καὶ οἱ ξένοι ἀνέθεντο αὐτῷ, κατῴρθωσε καὶ αὐτὴν νὰ σώσῃ καὶ τὰ δικαίωματα αὐτῆς ἄθικτα νὰ τηρήσῃ· ταπεινωθεῖσαν ἤθελεν ἀφεύκτως ν' ἀναβιβάσῃ εἰς τὸ ἀρχαῖον ἀξίωμα, ἀποσκορακίζων ἐπιμελῶς πᾶν ὅ,τι, ἔσω καὶ ἐλάχιστον, ἀνεμίμνησκε τὴν ταπείνωσιν. Ἐνθυμοῦμαι ὅτι, ὅτε συνετάσσετο ἡ εἰς τὸν βασιλικὸν λόγον ἀπάντησις, ὁ Ζωγράφος ὠνόμασε ῥητῶς ἐν τῷ κειμένῳ τὴν 3 Σεπτεμβρίου, ἥτις ἄλλως καὶ ἐπὶ κεφαλίδος τῶν ἐγγράφων ἐτάσσετο, διότι ἦτο ἡ ἐπίσημος προσηγορία τῆς συνελεύσεως· ἀλλ' ὁ Μαυροκορδάτος ἐπέμεινε νὰ ἐξαλειφθῇ. Ὁ Ζωγράφος καὶ ἄλλοι μετ' αὐτοῦ ἀντέταξαν ἴσην ἐπιμονήν· ἐπὶ τέλους ὅμως ἐξενίκησεν ἐκεῖνος, καὶ ἡ ἡμέρα τῆς ἐπαναστάσεως ἐπικλήθη ἀπλῶς « εὐτυχῆς. »

Ὡς πρῶτος ἀντιπρόεδρος τῆς συνελεύσεως διεῖθνε μετὰ πολλῆς ἐπιτηδειότητος τὰ δυσήνια τῶν ἀντιπροσώπων πλήθη, καὶ εἶπερ τις ἄλλος συνετέλεσεν εἰς τὴν χαλιναγωγίαν αὐτῶν, ὧν τινες εἶχον παρεκτραπῇ καὶ κατὰ τῆς δυναστείας αὐτῆς. Κατὰ δὲ τὴν σύνταξιν τοῦ πολιτεύματος, παλαίσας γενναίως πρὸς δημαγωγικὰς ἀξιώσεις καὶ ἀρχάς, πολυλάκις ἐπεκράτησεν

Ἐπρεπε νὰ ζῇ τις τότε ἐν Ἀθήναις ἵνα θαυμάσῃ τὴν περιωπὴν εἰς ἣν εἶχεν ἀναβιβάσει αὐτὸν ἡ πεποίθησις καὶ τοῦ ἔθνους καὶ τοῦ βασιλέως καὶ τῶν ξένων. Ἐπληρύνον δὲ οὐκ ὀλίγον τὸν ὄγκον τοῦτον καὶ οἱ πρὸς ἀνίσχοντας ἡλίους συνειθίζοντες ν' ἀνυψῶσι τὸ βλέμμα, τῶν ὁποίων ὁ ἀριθμὸς οὔτε μέτριος, οὔτε μετρίως θρασὺς εἶναι ἐν Ἑλλάδι. Ἐπόμεινον ἄρξ ἦτο καὶ νὰ κληθῇ μετὰ τὴν συνέλευσιν εἰς τὴν διεύθυνσιν τῶν πραγμάτων.

Καθ' ὃ ὅμως πολλάκις ἤκουσα παρὰ τοῦ Κωλέττου, δὲν ἀπετάθη πρὸς μόνον ἐκεῖνον ὁ βασιλεὺς, ἀλλὰ καὶ πρὸς τοῦτον. Καλέσας, ἔλεγε, καὶ τοὺς δύο συγχρόνως, καὶ εἰς τοὺς δύο ἀνέθετο τὴν σύνταξιν ὑπουργείου, ἀξιῶσας καὶ ἀμφοτέρων τὴν σύμπραξιν. Καὶ ἀπορῶ μὲν πῶς ἐλησμονήσας νὰ ἐρωτήσω περὶ τούτου τὸν Μαυροκορδάτον, δὲν ἔχω ὅμως καὶ τὸ δικαίωμα ν' ἀμφισβητήσω τὰ ὑπὸ τοῦ Κωλέττου ρηθέντα. Ὅπωςδὴποτε βέβαιον εἶναι ὅτι πρῶτον μὲν διὰ ζώσης, δεύτερον δὲ ἐγγράφως ἐγένοντο μεταξὺ τῶν δύο πολλὰ καὶ διεξοδικὰ διαπραγματεύσεις. Πρὸς εὐχερεστέραν λύσιν τῶν δυσκολιῶν προστείνεν ὁ Κωλέττης νὰ δεθῇ κόμπος εἰς ἄκρον μανδυλίου, καὶ ὁ μὲν λαβὼν αὐτὸν νὰ ἀνυψήσῃ τὴν προεδρείαν μετὰ τριῶν ὑπουργείων, τοῦ τῶν ἐσωτερικῶν, τῶν στρατιωτικῶν καὶ τῶν οἰκονομικῶν, ἐξ ὧν τὰ δύο νὰ ἐμπιστευθῇ εἰς οὓς τινὰς ἐκλέξει, τῷ δ' ἑτέρῳ νὰ δοθῶσι τὰ τέσσαρα ἄλλα, ἅτινα καὶ αὐτὸς νὰ διαθέσῃ κατ' ἀρέσκειαν. Ὁ Μαυροκορδάτος δὲν ἐδέχθη τὸν καινοφρονῆ, εἰμὴ τι ἄλλο, συνταγματικὸν τοῦτον ὅρον, καὶ οὕτως ἀπεχώρησαν ἀμφοτέρω. Περιεργότατα δὲ εἰσι τὰ ἐπιστόλια, ἅτινα φέροντα ἐπὶ κορυφῆς τὴν φιλοφρονησάτην προστηγορίαν τοῦ ἀδελφοῦ, ἀντηλλάγησαν μεταξὺ τῶν κορυφῶν τῶν δύο μερίδων. Καὶ ταῦτα αἰνιττόμενος ὁ ἱχνογραφῆσας πάλαι τὰ περὶ τούτων ἔλεγε τὰ ἑξῆς: « *Souvent c' est un spectacle assez curieux de les voir s' épier, s' observer, se harceler, se tailler des croupières, se tendre des pièges avec la courtoisie la plus achevée* » κτλ. (1).

Ὁ Μαυροκορδάτος καὶ μετὰ τοῦ ἀρχηγοῦ τῆς γαλλικῆς μερίδος ἐδίσταζε νὰ ἔλθῃ εἰς τὴν ἐξουσίαν, πολλῷ δὲ μᾶλλον ἄνευ αὐτοῦ. Ναὶ μὲν ὡς πᾶς αἰσθανόμενος ἐκυτὸν ἱκανὸν νὰ ὑπηρετήσῃ ἐπωφελῶς τὴν πατρίδα εἶχε καὶ αὐτὸς τὴν εὐγενῆ ταύτην φιλοδοξίαν· ἀλλὰ τὸ 1844 ἐδείκνυνεν ἀσυνήθη ἀποστροφὴν. « Δὲν ἀγνοεῖτε, ἔλεγε πρὸς τοὺς περὶ αὐτόν, τὸ περὶ συντάγματος φρόνημά μου· ἀφοῦ ὅμως ἐγένετο δεκτὸν, ἐπιθυμῶ καὶ ἀναπόφευκτον θεωρῶ νὰ ἐνεργηθῇ μεθ' ὅλης τῆς εὐλαρινείας. Θὰ κατορ-

θώσω ὅμως αὐτό; Θὰ κατορθώσω νὰ πηλαίωω εὐδελίως πρὸς τὰς κακὰς ἐξεις, τὰς ἀπαιτήσεις, τὰ πολυποικίλα συμφέροντα, τὰς ἀντενεργείας, τὴν ἀγρίαν ἀντιπολίτευσιν ἣτις μάλινεται κατ' ἐμοῦ ἀπὸ τοῦδε; Ἡ λησμονεῖτε ὅτι τὸ Β' ψήφισμα ἐγύμνωσε τὴν ἐξουσίαν ἀπὸ πολλῶν ἐμπείρων ὀργάνων, τῶν ὁποίων ἔχει ἀναπόφευκτον ἀνάγκην ἡ νῆα τάξις; »

— « Ἄν μετὰ τὴν διάλυσιν τῆς συνέλευσεως, ἔλεγε πρὸς τὴν Βουλὴν τὴν 26 Ἰανουαρίου 1845, εὐρέθην ἐπὶ κεφαλῆς τοῦ πρώτου συνταγματικοῦ ὑπουργείου, πιστεύσατε ὅτι μακρὰν τοῦ νὰ ἐπιθυμήσω τοῦτο, ἐχρειάσθη νὰ συγκεντρώσω ἐν ἐμαυτῷ ὅλην τὴν δύναμιν τῆς αὐταπαρνήσεως διὰ ν' ἀπορραίσω νὰ δεχθῶ ἔργα, τῶν ὁποίων ἐγνώριζα τὸ μέγεθος καὶ τὰς δυσχερείας· τὸ ἔκαμα ἀπὸ αἰσθητικῆς ἀφασιάσεως πρὸς τὸν θρόνον καὶ τὴν πατρίδα· τὸ ἔκαμα μὲ ἀπόφασιν νὰ θυσιασθῶ διὰ νὰ ἐπιτύχω τοῦ μεγάλου σκοποῦ τῆς προσαρμογῆς τοῦ συντάγματος. Τὴν ἡμέραν τῆς παραιτήσεώς μου ἐλαφρώθη ἡ καρδιά μου ἀπὸ μέγα μέρος τοῦ βάρους τὸ ὁποῖον τὴν ἐπλάκωνε· θέλει ἐλαφρυνθῇ ἐντελῶς ὅταν ἡ κοινὴ γνώμη γνωρίσῃ τὰ ἔργα καὶ δικαιώσῃ τὰς προσπάθειάς μου. » Καὶ ταῦτα λέγων ἔλεγεν ὅλην τὴν ἀλήθειαν.

Διὰ τοιούτων ἐν γένει λόγων ἠγωνίζετο ν' ἀποφύγῃ τὴν ἐξουσίαν· ἀλλ' ἐπιέσθη παρὰ πάντων, καὶ παρ' αὐτῆς τῆς γαλλικῆς πρεσβείας, ἣτις ἐζήτη καὶ νέαν θυσίαν παρὰ τῆς φιλοπατρίας αὐτοῦ. Ὁ Πισκατόρης δὲν ἦτο, τότε τοῦλάχιστον, ἐκ τῶν θαυμαστῶν τοῦ Κωλέττου· πολλάκις μάλιστα καὶ πρὸ τῆς 3 Σεπτεμβρίου ἤκουσα αὐτὸν ἀποροῦντα πῶς δύο ἔξοχοι τῆς Γαλλικῆς πολιτικοί, ὁ Broglie καὶ ὁ Guizot, ἔτρεφον ὑπὲρ τοῦ Κωλέττου ἰδέαν τὴν ὁποίαν αὐτὸς (ὁ Πισκατόρης) δὲν εἶχε λόγους νὰ παραδεχθῇ· ὑπέσχετο δὲ τῷ Μαυροκορδάτῳ γενναίαν ὑποστήριξιν.

— Ἐγγυᾶσθε, ἠρώτησα αὐτόν, ὅτι δὲν θ' ἀντιπράξῃ ὁ Κωλέττης;

— Ὅχι μόνον τοῦτο ἐγγυῶμαι, ἀπεκρίθη, ἀλλὰ καὶ ὅτι θὰ συνδράμῃ τὴν κυβέρνησιν τοῦ Μαυροκορδάτου.

— Ἐγγυᾶσθε, ἠρώτησα ἐκ νέου, καὶ διὰ τὴν προαίρεσιν τοῦ ἐπιτελείου τοῦ στρατηγοῦ Κωλέττου;

— Δι' αὐτὴν, ἀπεκρίθη ἀμέσως, ὅχι.

— Ἀλλὰ, Κ. Πισκατόρη, δὲν ἀγνοεῖτε ὅτι πολλάκις τῶν ἐπιτελείων ἡ ψῆφος νικᾷ, καὶ ὅτι ὁ στρατηγὸς ἀναγκάζεται νὰ ἐνδώσῃ καὶ ἡκων.

— Δὲν ἀντιλέγω... Ὅπωςδὴποτε ὁ Μαυροκορδάτος, ὅστις ἐβοήθησε τὴν πατρίδα αὐτοῦ εἰς πάσας τὰς δυσκόλους περιστάσεις, δὲν πρέπει ν' ἀποποιηθῇ σήμερον. Σκοπὸν δὲν ἔχω νὰ προσβάλω οὐδένα ὑμῶν· ἀλλὰ τίς κάλλιον αὐτοῦ ἐννοεῖ τί ἐστὶ σὺν-

(1) Le Spect. de l'Orient. τῆμ. Δ', σελ. 42.

ταγμα, καὶ πῶς πρέπει νὰ ἐνεργηθῇ εἰς τόπον, τὸν ὅποιον ὑπὲρ πάντας τοὺς λοιποὺς ἐμελέτησε; Τὸ κατ' ἐμὲ θὰ ὑποστηρίξω αὐτὸν εἰλικρινῶς ὑπόσχομαι δὲ καὶ τὸν Κωλέττην νὰ μὴ ἀφήσω νὰ παρασυρθῇ, ὅσον τοῦλάχιστον φοβεῖσθαι. Τὴν εὐθύνην ταύτην λαμβάνω ὅλην, φθάνει μόνον νὰ μὴ ἐξασθενίσῃ ὁ Μαυροκορδάτος τὴν θέσιν μου εἰς τὴν Γαλλίαν (*prouva qu' il rende ma position tenable en France*).

— Περὶ τούτου μὴ ἀμφιβάλλετε· διότι ὁ Μαυροκορδάτος εἶναι μὲν ἀρχηγὸς μερίδος, εὐχὴ ὅμως καὶ κομματικός.

Τὴν φράσιν ἐκείνην πολλάκις καὶ μετὰ πολλῆς ἀδημονίας μοὶ ἐπανελάβε μετὰ ταῦτα ἀπαλλάκτον, διότι ἐφαίνετό πως δυσπιστῶν πρὸς τὸν πρόεδρον τοῦ ὑπουργείου. Ὅτε ὅμως συνετάχθη ἡ Γερουσία, ἀναβὰς εἰς τὸν δῆρον αὐτοῦ ἦλθε δρομαῖος πρὸς ἐμὲ, καὶ λαβόμενος περιχαρῶς τῆς δεξιᾶς μου· « Συγχαίρω, εἶπε, τὸν Μαυροκορδάτον, καὶ σὲ ἀσφαλῶς ἐρμηνεύσαντα τὴν καρδίαν αὐτοῦ. Οἱ διορισμοὶ τῶν Γερουσιαστῶν εἶναι θαυμάσιοι· ὁ Κωλέττης δὲν ἔχει νὰ παραπονεθῇ, ἐκτὸς μόνον ἂν ἤθελε νὰ κατακλύσωσι τὴν Γερουσίαν σύμπαντες οἱ φίλοι αὐτοῦ, καὶ δὲν ἔχει ὀλίγους. Εὐχαριστῶ *ma position est sauvée en France*· εἶχα ἀναλάβει μεγίστην εὐθύνην. »

— Παραπονοῦνται ὅμως, ἀπεκρίθην, οἱ φίλοι τοῦ Μαυροκορδάτου ὅτι δὲν κατέκλυσαν μόνοι αὐτοὶ τὴν Γερουσίαν.

— Τοῦτο τιμῇ ἐστὶ πλέον τὸν πρόεδρον τοῦ ὑπουργείου, ὑπέλαβεν ὁ πρεσβευτής.

Καὶ τῶντι ἡ ἐκλογὴ ὑπῆρξεν ἐπαικίης. Βεβαίως ἦσαν καὶ ἄλλοι ἔχοντες γερουσιαστοῦ δικαίωμα· δεινολογίης ὅμως δικαίωμα εἶχον μόνοι οἱ ἐκ τῆς κυβερνητικῆς ἢ ῥωσικῆς μερίδος. Ἡ Γερουσία παρεγερμίσθη μετὰ ταῦτα ὑπὸ πολλῶν καὶ παντοίων· τὸ συνετὸν ὅμως τῶν γερόντων σῶμα δὲν ἐβράδυνε ν' ἀποδείξῃ, ἐξαιρέτως τὸ 1862, ὅτι καὶ νεκρικῆς συνέσεως ἐστραφεῖτο· οὐδεὶς δὲ πληρέστερον αὐτῶν ἐδικαίωσε ποτε τὴν ἀρχαίον ἐκείνον ὅστις, τοιοῦτους γέροντας αἰνιττόμενος, ἔλεγε « τὴν πολιὰν χρόνου μῆνυσιν, οὐ φρονήσεως. » Δικαίως ἄρα ἡ συνέλευσις τῆς 10 Ὀκτωβρίου, εἰ καὶ τεχνίον τῆς Γερουσίας, ἐσπάραξε τὴν μητέρα αὐτῆς (1).

(1) Ζητῶ τὴν ἄδειαν νὰ ὑποσημειώσω ὅτι ἐκτὸς ἑτῆ πρὸ τῆς συνελεύσεως, τὸ 1834, ἔγραψεν περὶ τῆς μεταίτης δημιουργίας τῆς Γερουσίας· « La création d'un sénat avait dès le principe été contestée; elle répugnait même au peuple. Le peuple chez qui, sans être républicain, le sentiment de l'égalité l'emporte sur celui de la liberté, croyait que par le sénat on voulait instituer un corps privilégié et nobiliaire, comme la chambre des Lords en Angleterre, que les sénateurs seraient d'autres codja-bassis ou primats comme du temps de la

Καὶ ὅμως τὸ ἐπιτελεῖον τοῦ Κωλέττου ὑπερίσχυεν ἐπὶ τέλους. Αἱ πολιτικαὶ ἐκλογαὶ ἐγένοντο ἄλλαι τρομεραὶ ἐλεπόλεις, τὰς ὁποίας ἐκίνησαν αὐτό τε καὶ ἡ ἄλλη μερὶς κατὰ τῆς ἐξουσίας. Ὁ τύπος ἐπυρσοκρότει φρυάττων τὴν κατηγορίαν ὅτι παρεδίαζετο ἡ θέλησις τοῦ λαοῦ· στάσεις ἐξεβράγχησαν ἐν Ἀκαρνανίᾳ, ἐν Ἀκαωνίᾳ, ἐν Τριπόλει· ὁ Τουρκαλβανὸς Ἀχμέτ-Δῆνος ἐκλήθη εἰς ὑπεράσπισιν τοῦ συντάγματος! καὶ ἐπιστολαὶ ἐδημοσιεύοντο ἀναφανδὸν ἀπειλοῦσαι νὰ φονεύσωσι πάντας τοὺς φίλους τοῦ ὑπουργείου. Τὸ ψεῦδος εἶχε φθάσει εἰς τὰ ἀπώτατα αὐτοῦ ὄρια. Ἐφημερίδες τις, ἐκ τῶν σπουδαίων, διασάλπιζε δις τῆς ἐβδομάδος ὅτι διατρέχων τὸ Αἰγῶν ἐπὶ ἀγγλικῷ ἀτμοπλοίου ὁ γράφων ταῦτα διέφθειρε τὰς ἐκλογάς· καὶ ὅμως καθ' ἐκάστην μὲ ἀπῆντα ὁ συντάκτης καὶ μὲ προσηγόρευεν, ἐνίοτε δὲ καὶ συνδιελέγετο μετ' ἐμοῦ.

Παρηλθὼν ἔκτοτε εἶκοσιν ἔτη· παρηλθε καὶ ὁ Κωλέττης καὶ ὁ Μεταξᾶς καὶ ὁ Μαυροκορδάτος· παρηλθον καὶ αὐταὶ τῶν τριῶν μερίδων αἱ ἀποτρόπαιοι ἐπωνυμίαι, ἐπέστη δὲ ἡ ἱστορία ἀνὰ χεῖρας ἔχουσα τὴν ἀδυσώπητον αὐτῆς σμίλιν· νήπιος ἄρα ὁ ἐπιχειρῶν νὰ ὑπεξαίρῃ τὴν ἀλήθειαν ἀπὸ τῶν ἀλανθαστῶν αὐτῆς ἀνατομῶν. Ἡ ἱστορία λοιπὸν θέλει εἰπεῖ ὅτι οὐ μόνον δὲν παρεδίασθησαν αἱ ἐκλογαὶ ὑπὸ τοῦ ὑπουργείου τῆς 30 Μαρτίου, ἀλλ' ὅτι οὐδὲ ὑποψηφίους εἶχεν ὡς τὰ διαδεχθέντα αὐτό. Ἀνάξιος βεβαίως τοῦ ἐνόμματος πολιτικοῦ ἀνδρὸς θὰ ᾔτο ὁ Μαυροκορδάτος, καὶ ἴσως πρὸς τοὺς καθ' ἐκάστην ἀναθιόνοντας εἰς τὴν ὑπουργικὴν σκηνὴν καὶ καταθιόνοντας ἀπ' αὐτῆς ἄνευ συστήματος καὶ σχεδίου, ἂν δὲν ἠγωνίζετο νὰ θριαμβεύσῃ ἡ ἀρχή, τῆς ὁποίας ἔφερε τὴν σημαίαν· ἀλλὰ διαφθοράν ἢ βίαν οὐδέποτε μετεχειρίσθη· ἂν τοιαύτην εἶχε τὴν προαίρεσιν οὔτε αὐτὸς θ' ἀπετύγγανεν ἐν Μεσολογγίῳ, οὔτε ὁ Κωλέττης καὶ ὁ Μεταξᾶς καὶ ὁ Γρίβας θὰ ἐπετύγγανον ἐν Ἀθήναις καὶ ἐν Ἀκαρνανίᾳ. Τὰς ἐκλογάς διέσθηνε τότε ὁ γράφων τὰς ἀναμνήσεις ταύτας. Δὲν θέλω νὰ ἐπικαλεσθῶ πρὸς ἐπικύρωσιν τῶν λόγων μου τὴν σειράν τῶν ὁδηγῶν καὶ διαταγῶν αἵτινες, περισυναχθεῖσαι ὑπὸ τῶν μεταγενεστέρων ὑπουργείων, ἐχρησίμευσαν ἀντὶ κανόνος εἰς πάσας τὰς μετὰ ταῦτα ἐκλογάς, διότι καὶ ἐκείναι ὡς καὶ ὁ νόμος διεστράφησαν κατὰ τὴν ἐνέργειαν· θὰ παρέ-

domination turque, ou que tout au moins ce corps serait une superfétation difforme et onéreuse. Toutes ces craintes étaient sans doute exagérées; mais un essai de dix ans a prouvé que l'instinct du peuple avait été admirable. Composé d'éléments sans homogénéité et jetés là par l'effet de l'esprit de parti, du hasard ou du caprice, manquant de talents, peu jaloux de ses devoirs, et par conséquent sans force et sans dignité, le sénat a souvent confirmé l'opinion de son inutilité législative, en votant de très importantes lois en une ou deux séances.» Ὁρ. Le Spect. de l'Orient τὸμ. Γ'. σελ. 38.

θαινον ὅμως καθήκον ἂν δὲν ἐκέρυττον ὅτι οὔτε αὐτὸς, οὔτε ὁ ἐπὶ τῶν ἐσωτερικῶν ὑπουργός, οὔτε οὐδείς ἄλλος ὑπεσήμενέ ποτε πρὸς τὸν διευθύνοντα τὰς ἐκλογὰς καὶ ἐλαχίστην ἐπιβουλήν· οὐδὲ ἦτο δυνατόν νὰ ὑποσημάνωσι, τῆς βίας κατὰ τῆς ἐλευθερίας τῆς ψήφου ἰσοδυναμούσης πρὸς ληστείαν, χείρωνα μάλιστα τῆς συνήθους· διότι τὰ μὲν ληστευθέντα πολλάκις ἀποδίδονται τῷ ἀδικηθέντι, ἢ ὑπεξαίρεθείσα ὅμως ψήφος ποτέ.

Δὲν κρύπτω ὅτι διοικητικῶν τινων ἀρχῶν ὁ ζήλος ὑπῆρξεν ὑπέρμετρος· ἀλλὰ καὶ μετὰ θάρρους λέγω ὅτι ὁσάκις ἐφωράθη καταστάλη μετὰ σπουδῆς. Ὁ διοικητὴς φέρ' εἰπεῖν τῶν Καλαβρύτων, ὅπου πρὸ πάντων κατηγορεῖτο ὡς ἐπεμβαίνουσα ἢ κυβερνήσις, ἔπαυσέ τινας δημάρχους· ἀμέσως ὅμως, ἄνευ τοῦ ἐλαχίστου διαταγμοῦ, ἠκυρώθησαν αἱ ἀποφάσεις. Εἰς μάτην διεμαρτύρετο ὁ διοικητὴς· τὸ μὲν ὑπουργεῖον μόλις ἀνεγίνωσκε τὰς διαμαρτυρίας, ὁ δὲ ἀντίπαλος Ζωγράφος συνέχειρέ μοι διὰ τὴν δικαιοσύνην.

Ἐν Τριφυλίᾳ τριῶν ἢ τεσσάρων δημάρχων ἡ ὑπερησία εἶχε πρὸ μηνῶν διακοπῇ, ὑπουργοῦντος τοῦ Κ. Ρ. Παλαμῆδου· ἦσαν δὲ ἐκ τῶν ἀντιπάλων τοῦ διαγωνιζομένου ἐκεῖ κατὰ τὰς ἐκλογὰς, ἐνθερμότητος τότε φίλου τοῦ ὑπουργείου. Σημειωτέον δὲ ὅτι καὶ τοῦ διευθύνοντος τὰς ἐκλογὰς ἦτο κατ' ἀρχίαν πατρικὴν παράδοσιν φίλος. Τί ἐβίαζε τὸ ὑπουργεῖον νὰ ἀναστήσῃ πρὸς ζημίαν αὐτοῦ τοὺς πρὸ πολλοῦ ὀδωδύτας Λαζάρους; Ἀνέστησεν ὅμως αὐτοὺς, διότι ἡ πικρὴς ἦτο ἄδικος. Ἀλλ' αἵμοι! ὡς κερχυναὶ ἐξηκοντίσθησαν ἀθροαὶ ἀπὸ τῶν κορυφῶν τοῦ Ἐρυμάνθου αἱ στεντόρειοι τοῦ φίλου τοῦ ὑπουργείου κραυγαί. Ὅστις ἤκουσεν αὐτὸν τὸ 1862 ἐπικλοῦμενον ἐν τῇ Γερουσίᾳ τοῦ Μιτταρμάγερ, ἢ κατ' αὐτὸν τοῦ Λανδερμάγερ, τὰς ἀράς κατὰ τῆς ἐγκυκλίου τοῦ Κ. Ἡλιοπούλου, αὐτὸς ἴσως μόνος κατορθώσῃ νὰ φαντασθῇ μετὰ πόσης θεολήπτου ὀργῆς ἦσαν γεγραμμένα τὰ ἀπειλητικὰ αὐτοῦ ἐπιτίμια.

Βεβαίως θὰ ψέξῃ ἡ ἱστορία τὸ ὑπουργεῖον ἐκεῖνο· θὰ ψέξῃ ὅμως αὐτὸ οὐχὶ ὡς παρανομήσαν ἢ ὡς βιάσαν τὰς ἐκλογὰς, ἀλλ' ὡς μετὰ χαλαρᾶς χειρὸς διαχειρισθὲν τοὺς οἴκους τῆς ἐξουσίας, καὶ ὡς σπεῦσαν νὰ καταλίπῃ αὐτοὺς, ἐνῶ μάλιστα εἶχον συνέλθει ἐν Ἀθήναις τὰ τρία τέταρτα τῶν βουλευτῶν, αὐτὸς δὲ ὁ πρόεδρος εἶχεν ἐκλεχθῇ ὑπὸ τεσσάρων ἢ πέντε ἐπαρχίων.

Ἀλλὰ πόθεν ἡ τόση σπουδὴ; Ὁ Μαυροκορδάτος δὲν ἠγνόει βεβαίως τὴν στοιχειώδη ἀρχὴν ὅτι πᾶσα κυβερνήσις εἶναι δύναμις, καὶ ὅτι ἡ δύναμις καθήκον ἔχει νὰ θριαμβεύῃ· ἀλλ' ὑπέδειξε ἤδη τὴν δυσθυμίαν ἥτις ἐκυρίευσεν αὐτοῦ ὅτε ἐβιάσθη νὰ λάβῃ ἀνὰ χεῖρας τὴν ἐξουσίαν· εἶδομεν δὲ καὶ τί ἐφρόνει

περὶ τῆς ἐφαρμογῆς τοῦ συντάγματος, καὶ ὅτι μετὰ τῶν κυριωτέρων δυσκολιῶν ἔταπτε τὰς προσωπικὰς ἀπαιτήσεις. Αὗται μάλιστα τοσοῦτον εἶχον κορυφωθῇ, ὥστε καὶ ἡ ἀθλητικωτέρα φύσις κατεπονείτο. Ὅτι δὲ δὲν λέγω ὑπερβολὴν, ἀπόδειξις ἡ ἐξῆς πλήρης ἀγανακτήσεως ἀπάντησις, τὴν ὁποίαν ἐπέστειλέ μοι ἐκ τοῦ ἐπὶ τῶν οἰκονομικῶν ὑπουργείου·

« Ἀδελφέ μου, εἰς καμμίαν ἡμέραν ἢ ὥραν ἀκούσης ὅτι μ' ἐπίασε τὸ δαιμόνιόν μου καὶ ἀμετακλήτως παρητήθην, θὰ νὰ εἶναι ἐξ αἰτίας τῶν φίλων μας, καὶ ὅχι τῶν ἐναντίων μας, εἰς ὅλας τὰς ῥαδιουργίας τῶν ὁποίων εἶμαι ἑτοιμος ν' ἀνθέξω. Δὲν συνῆλθεν εἰσέτι ἡ Βουλὴ καὶ ἔχομεν τοιαύτας ἀπαιτήσεις· τί θέλομεν ἔχει ἀκολουθῶς; . . . Τρίτη. »

Τί ἤθελεν ἔχει ἀκολουθῶς συναρχομένης τῆς Βουλῆς, εὐκόλως προέβλεπε καὶ αὐτὸς καὶ οἱ ἄλλοι ὑπουργοί· προέβλεπεν ὅτι θὰ εἶχεν ὅ,τι ἐγένετο μετὰ ταῦτα καὶ ὅ,τι γίνεται σήμερον· προέβλεπεν ὅτι καὶ διὰ τὰς ὁσιωτέρας πράξεις ἔπρεπε ν' ἀγοράζῃ ψήφους διὰ παρχωρήσεων. Τοιαύτης ὅμως ἐξηχρεωμένης κυβερνήσεως οὔτε αὐτὸς, οὔτε ὁ Τρικούπης, οὔτε ὁ Λόντος, οὔτε ὁ Ρόδιος συγκατένευον νὰ γίνωσι μέλη. « Ὅσον ἐντιμοὶ καὶ ἂν ᾧσιν οἱ τρόποι τοὺς ὁποίους μεταχειρίζεται κυβερνήσις τις ἵνα διευθύνῃ τοὺς ἀνθρώπους, ἡ ἐντολὴ αὐτῆς δὲν εὐοδοῦται ἐὰν δὲν παίξῃ ζατρίκιον μετὰ τε αὐτῶν, μετὰ τῶν παθῶν καὶ τῶν συμφερόντων αὐτῶν. Ἡ ἀγγλικὴ ὅμως μερὶς ἡ ἀγνοεῖ τὸ παίγνιον τοῦτο, ἢ γινώσκει αὐτὸ πολλὰ ἀτελῶς » (1).

Δὲν λέγω ὅτι αἱ ἀπαιτήσεις μόναι προὔκαλεσαν τὴν παραίτησιν· σπεῦδω δὲ καὶ νὰ προσθέσω ὅτι φίλους ὀνομάζων ὁ Μαυροκορδάτος ἐνόει τοὺς περὶ πάσας τὰς κυβερνήσεις, ὁποιοιδήποτε καὶ ἂν ᾧσιν οἱ κυβερνῆται, συμπεριζομένους, αὐτοὺς ἐκείνους περὶ ὧν πρὸ μικροῦ ἐγένετο λόγος ὡς πρὸς ἀνίσχοντας ἡλίους προσδιδέποντας. Οἱ ἀληθεῖς αὐτοῦ φίλοι οὐδὲν παρ' αὐτοῦ ἐζήτουν, ἢ τοῦλάχιστον οὐδέποτε παρενέβαλον πρόσκομμα εἰς τὴν πορείαν αὐτοῦ δι' ἀλάγων ἀπαιτήσεων.

Καὶ ὁ Κωλέττης ἀχρεῖαν ἐνόμιζε τοιαύτην κυβερνήτην, ἐνόμιζεν ὅμως καὶ ἀπαρτίτητον τὸ παίζειν πεσσοῦς· διὰ τοῦτο καὶ πολλὴν εἶχε τὴν εὐφυΐαν. Τὴν 6 Αὐγούστου (1844) ἐλθὼν κατὰ πρῶτον εἰς τὸ ἐπὶ τῶν ἐσωτερικῶν ὑπουργεῖον, ἀφοῦ προσηγόρευσε πάντας τοὺς ὑπαλλήλους, μοι ὡμίλησεν ἐν ἐκτάσει περὶ τοῦ κυβερνητικοῦ αὐτοῦ συστήματος, ἀντιπαρθεῖς πρὸς τὸ τοῦ Μαυροκορδάτου. Ἰδοὺ δὲ

(1) Τὰ ἀνωτέρω ἔγραψεν ἄλλοτε ἐν τῷ Spect. de l'Orient, τόμ. Α'. σελ. 40. « Quelques honnêtes que soient les moyens dont un gouvernement peut se servir pour diriger les hommes, sa mission est manquée s'il néglige de jouer aux échecs avec eux, leurs passions et leurs intérêts. Malheureusement le parti anglais ne sait pas le faire, ou il le fait fort imparfaitement. »

Α. Μανσούρης

ἐν συνόψει μὲν ἀλλ' ἀκριβῶς ὅσα μοι εἶπεν, ἅτινα καὶ πρὸς πολλοὺς ἄλλους ἐπανελάθεν· « Ἡξεύρετε ὅτι ὡς πρὸς τὴν παραδοχὴν τοῦ συντάγματος φρονῶ ὅ,τι καὶ ὁ Μαυροκορδάτος· ἀλλ' ἄφ' οὗ ἅπαξ ἐγινε δεκτὸν πρέπει καὶ νὰ ἐφαρμοσθῇ· διαφωνοῦμεν μόνον ὡς πρὸς τὸν τρόπον τῆς ἐφαρμογῆς. Ἐκ τῆς τελευταίας διαγωγῆς τοῦ Μαυροκορδάτου συμπεραίνω ὅτι διατρίψαντες καὶ οἱ δύο πολλὰ ἔτη εἰς τὴν Εὐρώπην, αὐτὸς μὲν ἐλησμόνησε τὴν Ἑλλάδα, ἐγὼ δὲ ἐδιδάχθην νὰ ἐννοῶ αὐτὴν κάλλιον ἢ πρότερον. Αὐτὸς ἐνόμισεν ὅτι ἡ Ἑλλὰς εἶναι Εὐρώπη, καὶ ἀπόδειξις ἡ σύνταξις τοῦ ὑπουργείου τῆς 30 Μαρτίου. Ἡξεύρετε πῶς συνέστησεν αὐτό; Ἐστρεψε τὸ βλέμμα περὶ τὴν αἵθουσάν αὐτοῦ, καὶ ἰδὼν ἀνθρώπους φοροῦντας βελάδας, ὁμιλοῦντας ἀγγλικά καὶ γαλλικά, εἶπεν· « Ἴδου τὸ ἐλληνικὸν ἔθνος· κατ' αὐτὸ λοιπὸν ἂς γίνῃ καὶ τὸ ὑπουργεῖον. » Πλὴν, ἀγαπητὲ, τὸ ἐλληνικὸν ἔθνος δὲν εἶναι τὸ συνερχόμενον εἰς τὴν αἵθουσάν τοῦ Μαυροκορδάτου, ἀλλὰ τὸ συνερχόμενον εἰς τὴν ἐμὴν. Τὸ ἐλληνικὸν ἔθνος οὔτε βελάδας φορεῖ, οὔτε ἀγγλικά ἢ γαλλικά ὁμιλεῖ· φορεῖ φουστανέλας, ὁμιλεῖ κατὰ μέγα μέρος τὴν ἀλβανικὴν καὶ τὰ κουτσοβλάχικα, καὶ σώζει τὰ ἦθη τῆς τυραννίας, τὰ ὅποια ἐπὶ πολὺν χρόνον θὰ ἔχῃ ἀκόμῃ· διότι, ὅσον καὶ ἂν φωνάζετε σεῖς οἱ λογιώτατοι, τὰ ἔθνη δὲν αὐτοσχεδιάζονται, ἡ δὲ Ἑλλὰς μετέχει πολὺ ἀκόμῃ τῆς Ἀσίας. Ἐκ τούτου λοιπὸν τοῦ ἔθνους, ἐκ τοῦ ἔθνους τῆς αἰθούσης μου, ἔπρεπε νὰ λάβῃ ὑπουργοὺς. Ἀλλὰ θὰ μ' ἐρωτήσῃς — Σὺ, Κωλέττη, τί προτιμᾷς; τὴν αἵθουσάν σου ἢ τὴν αἵθουσάν τοῦ Μαυροκορδάτου; — Σὲ ἀποκρίνομαι εὐθύς· — Τὴν αἵθουσάν τοῦ Μαυροκορδάτου. Τοῦτο εἶπα καὶ εἰς τὴν Γαλλίαν πρὸς πολλοὺς, καὶ πρὸς αὐτὸν τὸν Duvergier, ὅστις καθ' ὑπαγόρευσίν μου ἔγραψεν, ὅτι οἱ περὶ τὸν ἀρχηγὸν τῆς ἀγγλικῆς μερίδος ἀποτελοῦσιν *un groupe d'hommes distingués*. Πλὴν σ' ἐρωτῶ· Τί πρόκειται νὰ κυβερνηθῇ; ὁ *groupe* αὐτὸς ἢ τὸ ἔθνος; Ἄν πρόκειται νὰ κυβερνηθῇ τὸ ἔθνος, πρέπει νὰ ἔχῃ καὶ κυβερνήσιν ἐθνικὴν, ἡ ὅποια πρὸ πάντων νὰ μὴ ἀλλάσῃ συχνὰ πυκνὰ, ἀλλὰ νὰ διαρκῇ· διότι *durer c'est gouverner*. Καὶ διὰ νὰ ᾔναι ἐθνικὴ καὶ νὰ μὴ ἀλλάσῃ, πρέπει νὰ ἐξέρχεται ἐκ τῶν κόλπων αὐτοῦ. Μήπως νομίζεις ὅτι δὲν ἔχω καὶ ἐγὼ τὴν ἱκανότητα ἢ τὴν συνείδησιν νὰ διακρίνω τὸν κακὸν ἀπὸ τοῦ καλοῦ, τὸν πεπαιδευμένον ἀπὸ τοῦ ἀπαιδευτοῦ, τὸν τίμιον ἀπὸ τοῦ ἀτίμου; ἔχω, κύριε, καὶ ἔχω καὶ τὴν μίαν καὶ τὴν ἄλλην, διότι καὶ πατὴρ χριστιανὸς μὲ ἐγέννησε, καὶ ἐπιστήμην ἐσπούδασα, καὶ τὴν Εὐρώπην εἶδα, καὶ τὴν ὑπόληψίν μου ἀγαπῶ. Βεβαίως θὰ ἐπροτίμων νὰ ἔχω σέ, τὸν Ἀργυρόπουλον, τὸν Σίμον καὶ ἄλλους τοιοῦτους συν-

εργοὺς· πλὴν, καὶ φωστῆρες ἱκανότητος καὶ χρηστότητος ἂν ὑποτεθῇτε, ἔχετε τὴν δύναμιν νὰ ὑποστηρίξετε τὴν κυβερνήσιν μου; Οὔτε μίαν ψῆφον δὲν διαθέτετε. Καὶ ἂν εἰς ὅλα τὰ συνταγματικὰ κράτη αἱ ἀριθμητικαὶ ψῆφοι εἶναι ἀναγκαῖαι, πολλῶ μᾶλλον ἀπαραίτητοι εἶναι εἰς τὴν Ἑλλάδα, ὅπου ἡ προσωπικὴ ἀξία δὲν ἐκτιμᾶται ἀκόμῃ (1). Αὐτὴν τὴν ἀλήθειαν, τὴν ὁποῖαν καὶ ὁ τυφλὸς βλέπει, δὲν τὴν εἶδετε σεῖς οἱ ἐτερόχθονες λογιώτατοι, καὶ διὰ τοῦτο ὅχι μόνον εὐγάζετε τὰ ῥάτια σας μὲ τὰς ἰδίας σας χεῖρας, ἀλλὰ καὶ τὴν πατρίδα ἐζημιώσατε. Ὁ ἐπιδέξις κυβερνήτης μεταχειρίζεται τὰ στοιχεῖα τὰ ὅποια δίδει εἰς αὐτὸν ὁ τόπος, καὶ μεταχειρίζεται οὕτω πως, ὥστε τὰ μὲν νὰ βελτιώσῃ, τὰ δὲ ἀνεπίδεκτα βελτιώσεως νὰ συντρίψῃ ἐντὸς τινῶν ἐτῶν, καὶ τότε νὰ ἔλθωσιν οἱ διακεκριμένοι ἄνδρες τοῦ Μαυροκορδάτου καὶ νὰ εὐεργετήσωσι τῶνόντι τὴν πατρίδα. Ἔσο βέβαιος, ἀγαπητὲ, ὅτι ἂν καὶ πάλιν προσκληθῇς εἰς τὰ πράγματα ὁ Μαυροκορδάτος συγκροτήσῃ ὁμοῖον ὑπουργεῖον, καὶ πάλιν θὰ πέσῃ, ταχύτερον μάλιστα. »

« Τὰ συντάγματα πρὸς τὰ ἔθνη, μοι εἶπεν ἄλλοτε, ἔχουσιν ὅπως αἱ γραμματικαὶ πρὸς τὰς γλώσσας. Τί ἐστὶ γραμματικὴ; ἀπεικόνισμα τῶν κανόνων τοὺς ὁποίους πρεδέχθησαν ἑξοχοὶ συγγραφεῖς· πρὸ τῆς ὑπάρξεως ἄρα τοιούτων συγγραφέων γραμματικὴ δὲν γίνεται. Τί δὲ ἐστὶ σύνταγμα; ἀπεικόνισμα τῶν ἠθῶν ἅτινα πρεδέχθη ἡ κοινωνία· πρὸ τῆς ὑπάρξεως ἄρα κοινωνικῶν ἠθῶν ἀδύνατον νὰ συνταχθῇ ἐκεῖνο. Τοῦτο δὲν ἦλθεν εἰς τὸν νοῦν ὑμῶν, εἰ καὶ λογιωτάτων, ὅτε ἀνεστατώθητε διὰ σύνταγμα· δὲν ἐνθυμήθητε ὅτι πρὸ τῆς πολιτικῆς διοργανώσεως ἀπαιτεῖται ἡ κοινωνικὴ. Συνετάξατε λοιπὸν γραμματικὴν τῆς ἀρχαίας, καὶ ἐγχειρίσαντές μοι αὐτὴν εἶπατε· « Γράψε τὴν χυδαίαν κατὰ τοὺς κανόνας ἐκείνης. » Σὺ εἶσαι λογιώτερός μου· εἶπε, ἔχεις τοιαύτην ἱκανότητα; »

Τοὺς λόγους τούτους πολλάκις ἔκτοτε ἀνεπόλησα, καὶ τὸ 1847 ἐν Κωνσταντινουπόλει ἰδὼν μόνόχειρα τὸν οἰκειότατον φίλον τοῦ Κωλέττου Κριεζώτην, καὶ τὸ 1862, καὶ μετὰ ταῦτα. Εἶχε δίκαιον, εἶχεν ἄδικον ὁ πρωθυπουργὸς τοῦ Αὐγούστου; Ἡ ὥρα τῆς κρίσεως ἂν δὲν ἐφθασεν ἔτι, χάρις ὅμως εἰς τὴν 10 Ὀκτωβρίου τριποδίζει πρὸς ἡμᾶς ἀκατάσχετος.

.

(1) « Coletti pensait comme bien des hommes politiques que les zéros sont les chiffres, et avec une admirable habileté d'arithméticien, il les accumulait de manière à en former des groupes. Si ces groupes n'avaient pas toujours de valeur intrinsèque, ils avaient au moins du nombre et de la force, et Coletti savait bien les mettre au service de sa politique. » *Ide* Le Spect. de l'Orient, τὸμ. Γ', σελ. 148.

Καθώς δὲ τὸ 1843 οὕτω καὶ τὸ 1854 ἐγωνίσθη νὰ σώσῃ τὴν βασιλείαν ὁ Μαυροκορδάτος, διότι εἶπερ τις ἄλλος ἠσθάνετο ὅτι μόνον διὰ μοναρχίας, καὶ μοναρχίας ἰσχυρᾶς, θέλομεν φθάσει ἐκεῖ ὅπου περιπαθῶς ἀτενίζομεν. Τὴν πεποίθησιν ταύτην εἶχεν ἀνέκαθεν. « Ἄν θέλωμεν νὰ σώσωμεν τὸ γένος, ἔγραψεν ἐκ Μεσολογγίου τὴν 21 Ὀκτωβρίου 1821 πρὸς τὸν Δ. Ὑψηλάντην, ἂν εἴμεθα ἀληθῶς πατριῶται, . . . ἄς ἀφήσωμεν τὰ ὀνόματα ἀρχηγῶν καὶ πληρεξουσίων καὶ ἐπιτρόπων ἄς ὀργανίσωμεν τὴν διοίκησιν ἀπὸ τοὺς ἰδίους ἐντοπίους, τῶν ὁποίων νὰ γίνωμεν ἡμεῖς ὁδηγοὶ καθόσον δυνάμεθα ἄς τὴν συγκεντρώμεν εἰς ὀλίγας χεῖρας, ἐνόσω νὰ προσκλέσωμεν κἀνέναν ὑποκείμενον, οἷος ὁ πρίγκηψ Εὐγένιος ἢ ὁ κόμης Καποδίστριας ἢ πᾶς τις ἄλλος ἱκανώτερος ἡμῶν ἄς ἀφήσωμεν ὅλα τὰ ξένα καὶ ἄς ἐναγκαλισθῶμεν ὅλα τὰ ἐθνικά . . . πρέπει νὰ κατορθώσωμεν νὰ ἐνώσωμεν τοὺς ἀνθρώπους διὰ νὰ συστηθῇ ἡ διοίκησις. Γράφω καὶ πρὸς τοὺς Πελοποννησίους καὶ συμβουλεύω τὰ αὐτὰ, κλ.» (1).

Ἐλθὼν ἐκ Γαλλίας ἵνα ἀναλάβῃ τὴν προεδρίαν τοῦ ὑπουργείου, εὗρεν εὐάριθμόν τινα ὁμάδα ἀνθρώπων, ὑπενεργούσαν τὴν ἐκθρόνισιν τοῦ βασιλέως· μεταξὺ δὲ τῶν πεπωρωμένων αὐτῶν ἦσαν καὶ τινες ἐκ τῶν πρὸ μικροῦ θησαυρισάντων χρήματα εἰς τὸ ἰδιαίτερον ταμεῖον χάριν τῆς μεγάλης ιδέας. Δυσχυρίζοντο δὲ οἱ θέλοντες τὴν ἀποπομπὴν τοῦ ἡγεμόνος, ὅτι τοιαύτη ἦτο ἡ θέλησις τῶν δύο δυνάμεων. Ταῦτα μαθὼν ὁ Μαυροκορδάτος ἐκήρυξεν αὐτολαξεῖ σχεδὸν τὰ ἑξῆς· « Ἐάν τυφλώττετε εἰς βαθμὸν ὥστε νὰ μὴ βλέπετε ὅτι ὀπισθεν τοῦ βασιλέως χαίνει σήμερον ἀχανὲς βάραθρον, εἰς τὸ ὁποῖον κινδυνεύει νὰ πέσῃ διὰ παντός ἡ πατρίς, παρακαλῶ νὰ ἐξηγηθῇτε καθαρὰ· διότι, τὸ κατ' ἐμὲ, δὲν ἀπένειμά τινος ὑπηρεσίας εἰς τὴν πατρίδα μου ἵνα συντρέξω σήμερον εἰς τὴν ἀπώλειαν αὐτῆς. Ἀναχωρῶ εὐθὺς καὶ ἐπανέρχομαι εἰς τὴν Γαλλίαν. »

Ἀλλ' ἤθελον τῶνόντι τὴν ἐξωσιν τοῦ βασιλέως καὶ αἱ δύο δυνάμεις;

Ἐς ἀρχηγὸς κυβερνήσεως ὁ Μαυροκορδάτος εἶχεν ἀνεκτιμήτους ἀρετάς· ἦτο δραστήριος, ἀκαταγώνιστος περὶ τὴν ἐργασίαν, ἄγρυπνος, ἀφιλοκερδὴς, γενναῖος, ἄσπονδος ἐχθρὸς τῶν ἐμπορευομένων τὰ δημόσια, φίλος δὲ καὶ ἐκτιμητὴς τῆς ἀξίας. Εἶδὲ καὶ ἀρχηγὸς μερίδος, δὲν ἦτο, ὡς προείπον, κομματικὸς·

(1) Ἰδὲ « Δοκίμιον περὶ τῆς Ἑλληνικ. ἐπαναστ. ὑπὸ Ι. Φιλίμονος » τὸμ. Δ'. σελ. 310—313. Ἡ μακρὰ καὶ περιεργαστὴ αὕτη ἐπιστολὴ δεικνύει πρὸς τοῦτοις σαφέστατα ὅτι ἄλλως τε καὶ ἄλλοθεν γινώσκουμεν, ὅτι πρῶτος ἰδρυτὴς κυβερνήσεως ἐν Ἑλλάδι ὑπῆρξεν ὁ Μαυροκορδάτος.

κατεκρίνετο μάλιστα ὅτι καὶ παρημέλει ἐν τῇ ἐξουσίᾳ ὧν τοὺς ἰδίους φίλους· ἐνεκολοπούτο προθύμως πάντα πεπαιδευμένον καὶ χρηστὸν καὶ φθόνος οὐδέποτε ἐμίανε τὴν καρδίαν αὐτοῦ· ἦτο δὲ καὶ εἰς ἄκρον εὐπροσῆγορος καὶ μετρίφρων. Ἐπὶ πολλὰ ἔτη συμβιβάσας σχεδὸν, οὐδὲ λέξιν περιχυτολογίας ἤκουσά ποτε διαφυγοῦσαν τὰ χεῖλη αὐτοῦ. Καὶ συγκατένευε μὲν ἐνίοτε νὰ μοι διηγηθῇ, κατ' αἰτησίαν μου, ἀρχαῖα γεγονότα, ἀλλὰ μετὰ τοσαύτης ἀφελείας, ὥστ' ἐνάμιζον ὅτι ἄλλος διέπρεψε κατ' αὐτά.

Πλὴν δὲ τῆς σπανίας φιλοπονίας εἶχε καὶ μεγίστην εὐχέρειαν περὶ τὸ γράφειν· ἀναβιβάζων ἀδικοῦως διὰ τῆς ἀριστερᾶς εἰς τὰ χεῖλη τὴν πίπαν αὐτοῦ ὥστε ἐξήτει νὰ ἐμπνευσθῇ, καὶ διὰ τῆς ἐτέρας περιφέρων κεκυφῶς ἐπὶ χάρτου τὸν κάλαμον, ἔγραφεν ἀπροσκόπτως ὁλοκλήρους σελίδας, μὴδὲ λέξιν πολλᾶκις ἀπαλείφων· διὰ τοῦτο καὶ πολλᾶκις τῶν σχεδίων αὐτοῦ δὲν ἐστέλλοντο τὰ ἀντίγραφα, ἀλλ' αὐτὰ τὰ πρωτότυπα. Καὶ εἶχε μὲν τὸ ὕψος ἀπέριττον, ἀλλ' εὐκρινές, μεστὸν ὀρθοῦ λόγου καὶ ὑγιῶν ἐπιχειρημάτων καὶ διὰ τοῦτο πειστικόν· ἔγραφε δὲ καὶ τὴν γαλλικὴν ὀρθῶς.

Ἡ ἀντιδασιλεία, νομίζουσα ὅπως καὶ ὁ Κυβερνήτης κατ' ἀρχάς, ὅτι ἡμεθα ὅλως ἄπειροι, συνέταττε πολλὰ ἔγγραφα γερμανιστὶ ἐν εἴδει διαταγμάτων, ἅτινα μεταφραζόμενα μετεβάλλοντο εἰς κοινοποιήσεις. Ὑπῆρχε δὲ ἐπὶ ταύτῳ γραφεῖον τρεῖς ἔχον γερμανοὺς μεταφραστάς, τὸν γνωστὸν Frans, τὸν Eymann καὶ τὸν Herold, οἵτινες καὶ τὰ ὀνόματα αὐτῶν ἐξελλήνισαν. Καὶ ὁ μὲν πρῶτος, ὅστις τοσοῦτον εἶχε φιλελληνισμόν ὥστ' ἐχαριεντίζετο λέγων ὅτι ὑπάρξας ἄλλοτε Ἕλλην ἐγένετο διὰ τῆς μετεμψυχώσεως Γερμανός, ὠνομάσθη Φρασικλῆς, ὁ δὲ δεύτερος Χόρτανδρος καὶ ὁ τρίτος δὲν ἐνθυμούμαι πῶς. Διορισθέντος τοῦ Ζωγράφου πρεσβευτοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει, ὁ Ἄθελ, ὅστις ἠσχολεῖτο καὶ περὶ τὰ ἐξωτερικά, συνέταξε τὰς πρὸς αὐτὸν ὁδηγίας, τὰς ὁποίας ὑπέβαλον μετὰ τὴν μετάφρασιν πρὸς τὸν Μαυροκορδάτον. Ἀρῶν δὲ ἐπεξήληεν αὐτάς, μετ' ἡρώτησεν ἂν καὶ ἐγὼ ἀνέγνων αὐτάς, καὶ ποία ἦτο ἡ γνώμη μου; Ἐπειδὴ δὲ ἐδίσταζον ν' ἀπαντήσω εἰς τὸ δεύτερον μέρος τῆς ἐρωτήσεως· « Λέγε, ἐπανελάβε, πῶς σοὶ ἐφάνησαν; — Κακαί, ἀπεκρίθην. — Ἀδιάφορον· φρόντισε νὰ μεταφρασθῇ γαλλιστὶ. » Ὅτε δὲ ὑπεβλήθησαν εἰς τὴν ἀντιδασιλείαν, ἰδὼν αὐτάς ὁ συντάκτης ὅτι ἦσαν ἀτελεῖς προσέθετό τινος νέας περικοπὰς, ἀφῆρσεν ἄλλας καὶ ἐπήνεγκεν οὐκ ὀλίγας μεταβολάς· ἀλλὰ καὶ πάλιν μετὰ τὴν ἀντιγραφὴν ἐδειξεν ἀπαρέσκειν. « Τοῦτο ἴσως προέρχεται, εἶπον αὐτῷ μετὰ πολλῶν περιφράσεων, ἐκ τῶν μετρίων εἰδήσεων τὰς ὁποίας ἔχετε ἐν Γερμανίᾳ περὶ τῶν τουρκικῶν πραγμάτων »

ὁ Κ. Μαυροκορδάτος γινώσκει καλῶς αὐτὰ, καὶ ἂν ἀναθέσετε αὐτῷ τὴν σύνταξιν τῶν ἑδηγίων, φρονῶ ὅτι θὰ εὐχαριστηθῇτε. — Ἀς συντάξῃ λοιπὸν αὐτὰς, ἀπεκρίθη συνοφρυωθεὶς ὁ προχειλὴς Βαυαρός. » Ἐγγέλασεν ὁ Μαυροκορδάτος ὅτε διεκοίνωσα αὐτῷ τὴν μετὰ τοῦ Ἀδελ. συνομιλίαν μου· ἐκάθησεν, ἤρχισε νὰ ἐκμυζᾷ τὴν πίπαν αὐτοῦ, καὶ ἔγραψε δὲν ἐν θυμοῦμαι πῶσα φύλλα, ἅτινα ἔσπευσε νὰ ἐγκρίνῃ ἡ ἀντιβασιλεία. Ἐκτοτε οὐδὲν σχεδὸν ἔγγραφον συνέταξαν οἱ Γερμανοὶ διὰ τὸ ἐπὶ τῶν ἐξωτερικῶν ὑπουργείον· ὁ δὲ Solomé, πάλαι μὲν chargé d'affaires, ἀγνοῶ ποῦ, τῆς Βαυαρίας, τότε δὲ προσκεκολλημένος εἰς τὸ ὑπουργεῖον, εἶπε μετὰ πολλῆς εἰλικρινείας, ὅτι οὐδεμίαν εἶχομεν ἀνάγκην τῆς συνδρομῆς ἄλλων, διότι ἡμεῖς εἰργαζόμεθα κάλλιον.

Οὕτω πῶς εὐληπτόν καὶ πειστικὸν εἶχε καὶ τὸν λόγον. Ὅτε ἡ πρώτη ἐπονείδιστος βουλή, συμπιληθεῖσα διὰ τῆς ἐπονείδιστοτέρας ἐκείνης τῶν ἐκλογῶν ἐξελέγξας, δι' ἧς καὶ τὸν Μαυροκορδάτον καὶ τὸν Ἀνδρέαν Λόντον καὶ περὶ τοὺς τριάκοντα πέντε ἄλλους ἀπέβηκεν, ἐπέπεσε λάβρος κατ' αὐτοῦ, ἀναβὰς εἰς τὸ βῆμα ἀπήγγειλε λόγον, ὅστις μόνον τῶν τετυφλωμένων πατριωτῶν τὸν νοῦν καὶ τὴν καρδίαν δὲν ἔπεισεν. Ὁ Παν. Σοῦτσος, ἐκδίδων τότε ἐφημερίδα καλουμένην *Συνέγνωσις*, ὑπεστήριζεν ἐνθέρμως τὸν Κωλέττην· ὅτε ὁμοῦς ἤκουσε τὸν λόγον ἐκείνον ἔγραψε τὰ ἐξῆς μετὰ θάρρους τιμῶντος τὴν εὐσυναιδησίαν αὐτοῦ. « Εἴκοσιν ἔτη ἐπολεμήσαμεν ἡμεῖς τὸν Μαυροκορδάτον· ἀλλὰ νέοι πρὸς ἄνδρα ἐτοξεύσαμεν βέλῃ· ὁ Μαυροκορδάτος ἀφώπλισεν ἡμᾶς . . . Ἀνέγνωμεν τὸν λόγον αὐτοῦ· ὁ λόγος αὐτὸς δεικνύει ἄνδρα πολιτικόν, νοῦν σκεπτόμενον καὶ κυβερνητικὴν πείραν ἀνθρώπων, πραγμάτων καὶ θεσμῶν. Ὁ λόγος αὐτὸς μετ' ὅλον τὸ ἀπέρητον τῆς φράσεως, ἔχει τι μεγαλεῖον ἀπλότητος· εἶναι ἀδάμας ἀκατέρχαστος. Ἄν ὁ ἰσχυρὸς συλλογισμὸς καὶ ἡ καλὴ λέξις μετὰ τῶν εὐτυχῶν εἰκόνων ἀποτελοῦσι τὸν καλὸν ῥήτορα, ὁ Μαυροκορδάτος κατ' αὐτὸν τὸν λόγον ἀναδεικνύει βεβαίως τὸ σπάνιον προτέρημα τοῦ καλοῦ ῥήτορος, τὸν ἰσχυρὸν συλλογισμὸν. Ὁ λόγος αὐτὸς ἐμφαίνει ὑπερηφάνειάν τινα χαρμηλῆ, σέβας πρὸς τὴν κοινὴν γνώμην, σέβας τὸ ὅποῖον ὁ Μαυροκορδάτος, αἰετοῦ ἐπεδείξατο καὶ αὐτὸς σεμνὸς ἀναφανείας, καὶ μετὰ σεμνοβίῳ συνδέσας δεσμοὺς πολιτικῆς φιλίας. Ὁ λόγος οὗτος περιεργότατος· διότι ὁ χαρακτὴρ τοῦ Μαυροκορδάτου, χαρακτὴρ ἀνθρώπου αἰετοῦ θεωρακίζομένου, αἰετοῦ κομβοκωμένου· ὁ δὲ συλλογισμὸς τοῦ ἰσταται κρυπτόμενος ἐν αὐτῷ ὡς ζῆφος ἐν τῇ θήκῃ. Ἐν αὐτῷ τῷ λόγῳ ὁ Μαυροκορδάτος κατὰ πρῶτον μετὰ ἔτη ὡμίλησεν· ἔπρεπεν ἡ κοινὴ γνώμη νὰ φθάσῃ μέχρι τῆς στιγμῆς νὰ τὸν πνίξῃ μετ' ἡν μάχαιράν της, διὰ

ν' ἀφῇσῃ ὁ κρυφίνους αὐτὸς πολιτικὸς φωνὴν τινα· ἡ φωνὴ αὐτοῦ εἶναι ὁ λόγος αὐτός. Ὁ λόγος αὐτὸς εἶναι περιεργότατος καὶ ὑπὸ ἄλλην ἐποψίν· μὲ ὅλα τὰ πάθη των οἱ ἀρχαῖοι ἄνδρες τοῦ ἀγῶνος ἔχουσι τὸ δικαίωμα νὰ προσπλύνωσι τὴν προσοχὴν ἡμῶν· τὰ μεγάλα ἔργα των, ἡ ἐνδοξὸς πενία των, αἱ λευκαὶ των τρίχες, αἱ δεικνύουσαι ὅτι καὶ τὸ προτέρημα καὶ ἡ δόξα ὑπείκουσιν εἰς τὴν δύναμιν τοῦ χρόνου, καὶ ἡ ἀθλιότης τῶν ζητούντων νὰ τοὺς διαδεχθῶσιν, ὅλα καθιστῶσιν αὐτοὺς γεγαρούς . . .

Ἀπὸ τῆς γενναίας ταύτης φωνῆς μόνην ἀφαιρῶ τὴν κοινὴν γνώμην· πῶς ἐμορφώθη κατὰ τοῦ ὑπουργείου ἐκείνου, καὶ πῶς μορφοῦται συνήθως παρ' ἡμῖν πάντες γινώσκουμεν. Εἰς τοιαύτην κοινὴν γνώμην ν' ἀπαντήσῃ μετὰ εἰκοσιπενταετῇ ἔθνικόν βίον ὁ Μαυροκορδάτος! Δι' οὗ τοὺς προτρέψαντας αὐτὸν κατὰ πρῶτον ἀπέκρουσεν ὑπερηφάνως. Δυστυχῶς ὁμοῦ καὶ ὁ Κάτων ἠναγκάσθη, μετὰ ὀγδοήκοντα μάλιστα ἔτη, ν' ἀπολογηθῇ.

Τὸ πρῶτον ὑπουργεῖον τοῦ 1833 ἔτους πρόεδρον εἶχε τὸν Σ. Τρικούπην, ὁ δὲ Μαυροκορδάτος ἦτο γραμματεὺς τῆς ἐπικρατείας ἐπὶ τῶν οἰκονομικῶν. Ὅτε δὲ μετὰ ἓν ἔτος ἐστάλη ἐκεῖνος πρεσβευτὴς εἰς Ἀγγλίαν, διωρίσθη αὐτὸς πρόεδρος ἀντὶ τῶν ἐν ταύτῃ καὶ δύο ὑπουργείων τὴν διεύθυνσιν, τοῦ τῶν ἐξωτερικῶν καὶ τῶν ναυτικῶν. Ἐπειδὴ δὲ κατέτριβεν ὁλόκληρον σχεδὸν τὴν ἡμέραν εἰς τὰς γενικὰς ὑποθέσεις, εἰς ἀκροάσεις, εἰς συνεντεύξεις μετὰ ξένων καὶ ἐγγωρίων καὶ τὰ τοιαῦτα, εἰργάζετο πάντοτε τὴν νύκτα, ἀγρυπνῶν συνήθως μέχρι αὐγῆς. Ὁ γράφων τὰς ἀναμνήσεις ταύτας ἠναγκάζετο τότε νὰ καταλείπῃ, ἐν καιρῷ μάλιστα χειμῶνος, τὸ θάλλος τῆς κλίνης αὐτοῦ, καὶ διανυκτερεύων μετὰ τοῦ ἐπὶ τῶν ἐξωτερικῶν γραμματέως ν' ἀναγινώσκῃ, νὰ συζητῇ καὶ νὰ γράφῃ. Τοσούτῳ δὲ ἦτο φιλόφρων ὁ ὑπουργός, ὥστε καὶ θέλοντα οὐδέποτε με ἀφῆκε νὰ γογγύσω. Ἀγχιπὼν νὰ ἐπεξέρχεται μόνος τὰ ἔγγραφα ὅσα ἐμελλε νὰ ὑπογράψῃ, ἐροεῖτο μήποτε, λέγων ἀπροκαλύπτως ὅτι δὲν ἦσαν δεόντως συνταγμένα, προσδύλη τὴν φιλοτιμίαν τοῦ συντάκτου. Ἐπειδὴ ὁμοῦ συνείθιζεν ἀναγινώσκων εἰμὲν ἐνέκρινε νὰ σείῃ μετὰ χαρᾶς τὴν κεφαλὴν, εἶδὲ ἀπεδοκίμαζε νὰ μένῃ ἀκίνητος, μαντεύων τὸ φρόνημα αὐτοῦ ἐλάμβανον πρῶτος τὸν λόγον, καὶ ἐρμηνεύων δυσπιστίαν εἰς τὸ ἔργον μου, ἔδιδον αὐτῷ ἀρραμὴν νὰ μὲ ὀδηγήσῃ.

Ἐνίοτε ὑποκλέπτων στιγμὰς τινας ἤρχετο τὴν ἡμέραν εἰς τὸ γραφεῖον μετὰ τινα δὲ ἐργασίαν μεταβαίνων εἰς τὸ δωμάτιόν μου ἠρεῖν σιωπῶντα τὰ ἐν αὐτῷ. Αἰφνης ἤκουον αὐτὸν γελῶντα καὶ λέγοντα· « Τὸ πῦρ » ἦτο δὲ τὸ εὑρεθὲν τὸ λιτότατον πρόγευμά μου, τὸ ὅποῖον, λιτὸς ὢν αὐτὸς καὶ

τηρῶν τὰς ἐπὶ τοῦ ἀγῶνος ἔξεις, ἔτρωγεν ἀντ' ἐμοῦ, καὶ μετὰ ταῦτα ἐξαπλούμενος ἐπὶ ξηροῦ σκίμποδος, ἀνελάμβανε τινὰς δυνάμεις ἐκ τῶν ἀναλωθεισῶν εἰς ἐργασίαν τὴν παρελθούσαν νύκτα. Ὑπερῆζανε δὲ τοὺς κόπους αὐτοῦ καὶ ἡ συνήθεια τὴν ὁποίαν εἶχε ν' ἀπαντᾷ εἰς πάσας σχεδὸν τὰς ἰδιωτικὰς ἐπιστολάς, ὧν ὁ ἀριθμὸς δὲν ἦτο, ἐννοεῖται, μικρός. Μόλις τὸ 1844 κατεπείσθη νὰ προσλάβῃ ἐπὶ τούτῳ γραμματέα.

Κοινὴ ἐπεκράτει δόξα ὅτι εἶχεν ὑπὲρ πάντα ἄλλον Ἕλληνα πείραν τῶν καθ' ἡμᾶς. Τοῦτο δὲ ἦτο ἀνκντήρητον, οὐ μόνον διότι ἐν κειρῷ κοινωνικῶν καὶ πολιτικῶν ἀνωμαλιῶν ζῶμεν οὕτως εἰπεῖν διπλάσιον, ἢ διότι περιελθὼν πολλάκις τὴν Ἑλλάδα καὶ ὡς ἐκ τῶν πρώτων τοῦ κράτους λειτουργῶν παρατρίβεις μετὰ πολλῶν, « πολλῶν ἀνθρώπων εἶδεν ἄστεα καὶ νόον ἔγνω, » ἀλλὰ καὶ διότι οὐδεὶς ἀνέλυεν ἢ μᾶλλον ἀνέτεμνε καὶ διηρύνει καὶ τὰ ἐλάχιστα ὅσον αὐτός. Ἐν Ἀγγλίᾳ, ἰδὼν ποτε αὐτὸν ἀναγινώσκοντα τὰς ἡμετέρας ἐφημερίδας ἀπὸ τοῦ τίτλου μέχρι τοῦ ὑπευθύνου συντάκτου, καὶ ἀπορήσας, εἶπον ματαίαν τὴν ἐνασχόλησιν· «Ματαίαν! ἀνεφώνησε. Λησμονεῖς λοιπὸν ὅτι ζῶ μακρὰν τῆς Ἑλλάδος, καὶ ὅτι τὴν ἠθικὴν πρὸ πάντων κατάστασιν αὐτῆς, ἐκ τῶν δικαστικῶν καὶ ἄλλων ἐγγράφων ἴσα ἴσα, τὰ ὁποῖα μὲ μέμφεσαι ὅτι ἀναγινώσκω ματαίως, συμπεραίνω ἀσφαλέστερον; »

Ἀλλὰ πλὴν τῆς ἐκ τῶν πραγμάτων πείρας, εἶχε σπανίαν καὶ τὴν ἐκ τῆς φύσεως σύνεσιν. Ὁ ἡγεμὼν Καρατζᾶς, εἰ καὶ γέρων, οὐδὲν ἐπραττεν ἄνευ καὶ τῆς συναινέσεως τοῦ εἰκοσιδύο ἐτῶν ἡλικίαν ἔχοντος συμβούλου αὐτοῦ, τὸν ὁποῖον καὶ *μπαραμπαλίκην* ὠνόμαζεν ἐπὶ τὸ τουρκικώτερον. Καὶ ὅμως τὸν ἄνδρα τοῦτον, τὸν σφυρηλατήσαντα ἐπὶ δεκάδας ἐτῶν μετὰ τὸν ἀγῶνα καὶ μελέτης, κατὰ τὴν Ἑλλάδα καὶ τὴν Ἑσπερίαν, τὸν δεξιὸν αὐτοῦ νοῦν, εἰκόσσαν τὰ boys τοῦ 1862 νὰ ἀναφωνήσῃ τὸ τοῦ Κλαυδίου Ἀππίου· « Πρώτερον μὲν ἠχθόμην τῷ τῶν ὁμμάτων στέρεσθαι, νῦν δ' ἂν εὐξαίμην μηδ' ἀκούειν οὕτως αἰσχροῦ καὶ ἀγενεῖς βουλευομένων. » Δικαίως δὲ ἐδύνάτο νὰ προσθέσῃ καὶ τὸ ὑπὸ Καίσαρος ρηθὲν πρὸς τοὺς θορυβήσαντας νέους ὅτι ἐζήτει νὰ σωφρονίσῃ αὐτοὺς νόμοις καὶ ἔθεσιν· « Ἀκούσατε, νέοι, γέροντος, οὗ νέου γέροντος ἤκουον. »

Καὶ οἱ υἱοὶ δὲ ἐκείνων τῶν ὁποίων τὴν πόλιν καὶ τὰς γυναικὰς καὶ τὰ τέκνα αὐτὸς ἔσωσεν, ἀσεβοῦντες πρὸς τὴν μνήμην τῶν ἰδίων πατέρων, οὐδὲ πληρεξούσιον ὠνόμασαν ἐν τῇ τελευταίᾳ συνελεύσει. Ὅποιον μέγεθος ἀγνωμοσύνης!

Ἀλλ' ὅμως οὐδέποτε ἔπαυσε φροντίζων περὶ τῶν τῆς πατρίδος, καὶ διαλεγόμενος κατ' οἶκον περὶ αὐτῆς καὶ συμβουλευόμενος. Μαθὼν ποτε ἐπὶ τῶν βουλευ-

τικῶν ἐκλογῶν τοῦ 1862 ἔτους ὅτι στρατιωτικαὶ ἀνεμιγνύοντο εἰς αὐτάς, ἐμήνυσε πρὸς τὸν ἀρμόδιον ὑπουργὸν τὰ ἑξῆς· « Ἡ ἐπέμβασις τῶν στρατιωτικῶν εἰς τὰ ἐκλογικὰ εἶναι παρὰ νόμιμον, ἥτις θὰ ἔχῃ δεινότερα ἐπακόλουθα· διότι ἂν ἅπαξ μάθῃ ὁ στρατιώτης νὰ παρανομῇ, ἔστω καὶ εἰς ἐλάχιστα, δὲν θέλει ἀργοπορήσῃ νὰ παρανομήσῃ καὶ εἰς μεγάλα. Νομίζω χρέος μου νὰ προσκαλέσω εἰς τοῦτο ὅλην τὴν προσοχὴν τοῦ ὑπουργοῦ. » Τῶν προφητικῶν τούτων λόγων ἐγενόμην αὐτήκοος· δὲν παρήλθε δὲ πολὺ καὶ οἱ στρατιῶται ἐσχίσαν ἰδίαις χερσὶν ἐν Ναυπλίῳ τὰ πρωτόκολλα τοῦ ὅρκου αὐτῶν. Ἐκήρυττε δὲ ἀπὸ τινων ἐτῶν ὅτι οὐδεὶς νόμος θέλει ἐκτελεσθῇ δικαίως, ἂν δὲν ἀναθεωρηθῇ καὶ ἐνεργηθῇ ἀδόλως ὁ περὶ δόμων, τὸν ὁποῖον στυλοβάτην ἔλεγε τῆς ὅλης νομοθεσίας. Ἠξίου δὲ πρὸ πάντων μικρὰς τὰς περιφερείας τῶν δόμων, φρονῶν ὅτι οὕτω καὶ ἡ κατωτέρα παιδεία διαδίδεται εὐκολώτερον, καὶ ὕλιν καὶ βελτιώσεις γίνονται εἰς τὰ σήμερον παραμελούμενα χωρία, καὶ αἱ δημοτικαὶ ἀρχαὶ ἐνεργοῦσι τὰς διατάξεις, καὶ μάλιστα τὰς τῆς στρατολογίας, ἀπροσωπολήπτως, μὴ τολμῶσαι νὰ φανῶσι κακωτικαὶ πρὸς οἰκείους καὶ συγχωρίους· δὲν παρεδέχετο ὅμως καὶ τὴν πολυύμνητον τῆς ἀποκεντρώσεως ἀρχὴν, ὑπὲρ ἧς πάντες μὲν εὐχονται, ὀλίγοι δὲ ἠρεύνουσιν τί ἐστὶ. Πολλάκις ἐρωτηθεὶς παρ' ἐμοῦ ἂν νομίζῃ καλὸν νὰ ἐκτελῶνται τῶν δημοτικῶν ἀρχῶν αἱ ἀποφάσεις ἄνευ τῆς ἐγκρίσεως τῶν διοικητικῶν· « Ποτὲ σήμερον », ἀπεκρίθη μετὰ σπουδῆς. « Ἐάν, προσέθετε, γίνῃ τοῦτο, σπανίως δημοτικοῦ συμβουλίου πρᾶξις δὲν θ' ἀποβλέπῃ ἰδιαίτερα συμφέροντα. » Ὅθεν καὶ τὸ περὶ δόμων νομοσχέδιον, τὸ συνταχθὲν τὸ 1862 ὑπὸ ἐπιτροπῆς παρ' αὐτοῦ προεδρευθείσης, ἐτήρησε καὶ τὸ 118 ἄρθρον, καὶ πάσας τὰς βάσεις τοῦ καθεστῶτος νόμου.

Καὶ καθὼς ὅλον τὸν ἀνδρικὸν βίον εἶχεν ἀφιερῶσαι εἰς τὴν πατρίδα, οὕτω καὶ γεγηρακώς καὶ ἀόμματος πρὸς αὐτὴν ἔστρεφε πάσας τὰς σκέψεις. Ἐσώζε δὲ ἀκμαίως τὰς διανοητικὰς δυνάμεις. « Ὁ Μαυροκορδάτος, μοι ἔγραψεν ἐξ Αἰγίνης ὁ υἱός μου, ἐξανακύλισε· φοβοῦμαι δὲ ὅτι τὴν φορὰν ταύτην δὲν θὰ σωθῇ. Βλέπων αὐτὸν καθ' ἐκάστην θαυμάζω τὴν εὐκρίνειαν τῶν ἰδεῶν αὐτοῦ· δὲν εἶναι γέρων κατὰ κοιτος, ἀλλὰ νέος σφριγῶν τὸν νοῦν. »

Μετὰ δὲ τὸν θάνατον αὐτοῦ ἐπέστειλέ μοι καὶ ταῦτα· « Τὴν προτεραίαν τοῦ θανάτου αὐτοῦ ἀκούσας τὴν φωνήν μου εἰς παρακείμενον δωμάτιον μ' ἐκάλεσεν· ἤξεύρεις δὲ τί μοι εἶπε; « Τὸν τελευταῖον γρίφον τῆς *Παρδώρας* (1) ἐγὼ πάλιν τὸν ἔλυσα· μοι παρέστησαν τὰς ζωγραφίας καὶ ἐνόησα ὅτι λέγει « Γαληνιώσα φύσις ψυχῆς ἄκος. »

(1) Φυλλάδ. τῆς 1 Δεκεμβρίου.

Τὴν γαληνιώσαν ταύτην φύσιν εἶχε κατὰ κακὴν τῆς Ἑλλάδος μοῖραν παύσει θαυμάζων ἀπὸ τινων ἐτῶν· ἡ ὕψις ὅμως αὐτοῦ ἐγαληνία καὶ ἐντὸς τοῦ φερέτρου, διότι σύνοιδεν ἀποθνήσκων ὁ πανελλήνιος ἀνὴρ, ὅτι καὶ νοσητῶν ἐν ὧρᾳ γήρους ἐξηκολούθει εὐεργετῶν τὰν πατρίδα.

Ὁ Ξενοφῶν ὁμιλῶν περὶ τοῦ Ἀγησιλάου ἔλεγε πρὸς τοῖς ἄλλοις καὶ τὰ ἐξῆς· «Ποίως νεότητος οὐ κρεῖττον τὸ ἐκείνου γῆρας; καὶ τίνα νέον οἱ φίλοι πλεον ἐπόθησαν ἢ ἐκείνον γηραιὸν ἀποθανόντα;» Τοὺς πρότους ταύτους αἰσθανόμεθα καιριώτερον ἡμεῖς σήμερον διὰ τὸν πρόεδρον τῆς ἐν Ἐπιδαύρῳ καὶ τὸν Νέστορα τῆς ἐν Ἀθήναις πρώτης συνελεύσεως· διότι οὐχὶ τὴν ξένην, ὡς τῆς Σπάρτης ὁ βασιλεὺς, ἀλλὰ τὴν πατρίδα κατέλιπε, καὶ κατέλιπε ταλαιπωρουμένην καὶ ἀνάγκην ἔχουσαν εἴπερ ποτὲ τῶν συμβουλῶν τῆς μακρᾶς καὶ σοφῆς πέρας τοῦ ἐπιφανεσιτάτου τῶν υἱῶν αὐτῆς.

Ν. Δ.

ΒΑΝΙΓΚΑ

(1800—1801)

ΔΙΗΓΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΚΟΝ

ὑ π ο

ALEXANDRE DUMAS.

(Ἐκ τοῦ Γαλλικοῦ.)

(Συνέχ. 18ε φυλλάδ. 373.)

Ὁ στρατὸς, ὃν ἠκολούθει ὁ νέος ἀξιωματικὸς, διέβη τὴν Γερμανίαν, εἰσῆλθεν εἰς Ἰταλίαν διὰ τῶν ὁρέων τοῦ Τυρόλ καὶ εἰσῆλθεν εἰς Βερόνην τὴν 14 Ἀπριλίου 1799· ἀμέσως δ' ὁ Σουβαρόφ ἠνώθη μετὰ τοῦ στρατηγοῦ Μελά καὶ ἀνέλαβε τὴν ἀρχηγίαν τῶν δύο στρατῶν. Τὴν ἐπαύριον, ὁ στρατηγὸς Σαστελέρ προέτεινεν εἰς αὐτὸν νὰ ἐξέλθωσιν εἰς κατασκοπὴν· ἀλλ' ὁ Σουβαρόφ, ἀτενίσας αὐτὸν μετ' ἐκπλήξεως, ἀπήντησε· — Δὲν γνωρίζω ἄλλον τρόπον κατασκοπῆς εἰ μὴ τὴν ἐπίθεσιν καὶ τὴν νίκην.

Καὶ ὁντως ἡ ταχεῖα αὐτῆς στρατηγικὴ ἦτο συνήθης τῷ Σουβαρόφ· οὕτως εἶχε νικήσει τοὺς Τούρκους εἰς Φωζάνην καὶ εἰς Ἰσμαῖλον· οὕτως εἶχε κατακτήσει ἐν ὀλίγαις ἡμέραις τὴν Πολωνίαν καὶ κυριεύσει τὴν Πράγαν ἐντὸς τεσσάρων ὡρῶν· ὅθεν καὶ ἡ Αἰκατερίνα εὐγνωμονοῦσα εἶχεν ἀποστείλει τῷ στρατηγῷ στέφανον ἐκ ὁρυδὸς κεκοσμημένον διὰ πολυτίμων λίθων ἀξίας ἐξακοσίων χιλιάδων ρουβλίων, πρὸς δὲ καὶ στρατηγικὴν χρυσοῦν ράβδον ἀδαμαντοκόλλητον· εἶχε δὲ προδιόσει καὶ στρατάρχην δοῦσα τὸ δικαίωμα νὰ ἐκλέξῃ σύνταγμα, τὸ ὅποιον νὰ φέ-

ρη αἶε τὸ ὄνομά του· ἐπανελθόντα δὲ ἐπέστρεψεν εἰς αὐτὸν νὰ ὑπάγῃ ὅπως ἀναπαυθῇ εἰς λαμπρὸν κτῆμα, ὕπερ ἐδωρήσατο αὐτῷ μετ' ὀκτακισχιλίων δουλοπαροίκων. Ὅποιον θαυμάσιον παράδειγμα πρὸς τὸν Θεόδωρον! ὁ Σουβαρόφ, υἱὸς ἀπλοῦ ἀξιωματικοῦ Ῥώσσου, εἶχεν ἐκπαιδευθῇ εἰς τὴν στρατιωτικὴν σχολὴν, καὶ ἀρχίσει, ὡς αὐτὸς, ἀπὸ τοῦ βαθμοῦ ἀνθυπολοχαγοῦ· διατί ὁ αὐτὸς αἰὼν νὰ μὴ ἴδῃ καὶ δεῦτερον Σουβαρόφ;

Προηγεῖτο λοιπὸν τοῦ Σουβαρόφ φήμη τεραστία· εὐσεβῆς, ζηλωτὴς, ἀκάματος, ἀτάρχος, ζῶν μεθ' ἀπλότητος Ταρτάρου, μαχόμενος μετὰ τῆς ἀνδρίας Κοζάκου, ἦτο καταλληλότατος ὅπως ἐξακολουθήσῃ τὰς ἐπιτυχίας τοῦ στρατηγοῦ Μελά κατὰ τῶν στρατιωτῶν τῆς γαλλικῆς δημοκρατίας, ἀπηνδυσκότων ὡς ἐκ τῶν εὐθύων δισταγμῶν τοῦ Σερέρ. Ἄλλως τε ὁ ἐξ ἐκτοντακισχιλίων ἀνδρῶν αὐστρορωσσικὸς στρατὸς μόλις εἶχε πρὸ αὐτοῦ εἰκοσιν ἐννέα ἢ τριάκοντα χιλιάδας Γάλλων.

Ὁ Σουβαρόφ ἤρξατο, ὡς συνείθιζεν, ἀπὸ κεραυνοβόλου κινήματος. Τὴν 20 Ἀπριλίου ἔφθασε πρὸ τῆς Βρεσκίας, ἥτις μάτην προσεπάθησε νὰ ἀντιστῇ μεθ' ἡμισείας μόλις ὥρας κανονοβολισμὸν, ἡ πύλη τῆς Πεσκιέρας συνετρίβη διὰ πελέκεων, καὶ ἡ μοῖρα Κορσάκοφ, ἥς τὸ σύνταγμα τοῦ Θεοδώρου ἀπετέλει τὴν ἐμπροσθοφυλακὴν, εἰσῆλθε δρομαίως εἰς τὴν πόλιν, διώκουσα τὴν φρουράν, ἥτις, ἐκ χιλίων διακοσίων μόνον ἀνδρῶν συγκειμένη, κατέρυγεν εἰς τὴν ἀκρόπολιν. Ὑπείκων εἰς ὁρμὴν, ἣν οἱ Γάλλοι δὲν εἶχον συνειθίσει ν' ἀπαντῶσι παρὰ τοῖς ἐχθροῖς αὐτῶν, καὶ βλέπων ἤδη τὰς κλίμακας ἐστημένους πρὸ τῶν τειχῶν, ὁ στρατηγὸς Βουκρέ ἐζήτησε νὰ συνθηκολογήσῃ· ἀλλ' ἡ θέσις αὐτοῦ ἦτο τοιαύτη ὥστε οὐδεμίαν ἐπέτυχε παραχώρησιν παρὰ τῶν ἀγρίων νικητῶν· ἡττηλωτὶς δὲ μετὰ τῶν στρατιωτῶν αὐτοῦ ἄνευ ὄρου.

Ὁ Σουβαρόφ ἐγίνωσκεν ὑπὲρ πάντα ἄλλον νὰ ὠφεληται ἀπὸ τῆς νίκης· ὅθεν μόλις γενόμενος κύριος τῆς Βρεσκίας, ἥς ἡ ταχεῖα ἄλωσις ἀπεθάρρυνεν ἐτι μᾶλλον τὸν ἡμέτερον στρατὸν, προσέταξε τῷ στρατηγῷ Κράυ νὰ ἐπισπεύσῃ τὴν πολιορκίαν τῆς Πεσκιέρας· ὁ στρατηγὸς Κράυ ἔστησε λοιπὸν τὸ ἀρχηγεῖόν του εἰς Βαλέγγιον, εἰς ἱσπὴν ἀπὸ τῆς Πεσκιέρας καὶ τῆς Μαντούης ἀπόστασιν, ἐξήπλωσε δὲ τὰς γραμμὰς αὐτοῦ ἀπὸ τοῦ Πάδου μέχρι τῆς λίμνης Γάρδα, πρὸς τὴν ὁχθὴν τοῦ Μιγκίου, περικλείων οὕτω καὶ τὰς δύο πόλεις. Ἐν τούτοις ὁ ἀρχιστράτηγος, προβαίνων μετὰ τοῦ πλείστου μέρους τοῦ στρατοῦ, διῆλθε τὸν Ὀλιον, καὶ διακίρνας τὸν στρατὸν εἰς δύο φάλαγγας, ἀπέστειλε τὴν μὲν ὑπὸ τὸν στρατηγὸν Ῥόζεμπεργ πρὸς τὴν Πέργαμον, τὴν δὲ ὑπὸ τὸν Μελάν πρὸς τὸν Σέριον ποταμὸν, ἐν ᾧ